

Д. Я. ТЕЛЕГІН

**ПРО ЩО
РОЗПОВІДАЮТЬ
КУРГАНИ**

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ КУРГАНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» КИЇВ — 1971

Кургани — тисячолітня сторожа українських степів. Грає хвилями на них буйна тирса, запашний буркун, блакитний петрів батіг. Час від часу ті буйнощі порушують учені, приходячи сюди з потужними скреперами й тендітними пензликами. Спадає шар за шаром віковий насип, даючи відповіді на питання, звідкіль взяли ці численні могили, хто їх насипав, коли, як. Якими були ті люди, їхній побут, родинні й громадські відносини.

...Аж ось тремтлива від напруження й хвилювання рука археолога обережно підносить металеву вазу. Що це? Переворот в археології, сенсація, майбутній найкоштовніший експонат музею чи звичайна посудина?..

Про все це оповідає добре ілюстрована брошура. Вона відслоняє деякі фахові таємниці археологів, змальовує цікаві етюди з розкопок курганів.

Пропонується широкому загалові любителів і шанувальників нашої давнини.

Редакція науково-популярної літератури

1—6—2

350—71М Завідуючий редакцією А. Є. Денщиків

Споконвіку височіють у степах України тисячі могил. Стоять вони поодинокі або цілими групами звичайно на високих вододілах і з давніх-давен стали неодмінною прикметою нашого степового краєвиду. Більшість могил тепер дуже розорані, їх насипи ледве помітні на поверхні, однак висота деяких велетнів ще й досі сягає 18—20 метрів.

Повного обліку українських курганів ще, на жаль, не здійснено. За приблизними підрахунками на планшетах старих топографічних карт, де є позначення всіх більш-менш визначних насипів, у кінці XIX—на початку XX ст. на Україні було не менше 100 тис. могил. Тепер їх не лишилося й половини. Якщо, наприклад, за тими самими даними, на території Херсонської області 50—100 років тому було понад 12 000 курганів, то тепер в області на облік маємо лише близько 5000 всіх археологічних пам'яток, куди залічено крім курганів також поселення, городища, скарби тощо.

Серед людей ще й тепер часто можна почути про те, що кургани — то козацькі могили. На півдні, в Причорномор'ї, ці могили ще називають турецькими або татарськими, а на Полтавщині й Сумщині — шведськими. Цим немовби стверджується, що всі наші кургани відносяться до періоду боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів XV—XVIII ст. Насправді вік курганів набагато старіший.

Ні козаки, ні турки й татари, що деякий час володіли південними степами України, а тим більше шведи, військо яких тільки пройшло по території Чернігівщини, Сумщи-

ни й Полтавщини, курганів не насипали. Поховання цих народів під насипами курганів не відомі зовсім. Запорожці ховали покійників на звичайних цвинтарях, над ямою насипали лише невелику могилку і ставили дерев'яний, рідше кам'яний хрест. Такі хрести в Надпоріжжі і нижче по Дніпру можна бачити ще й тепер. Романтична легенда про те, що козаки шапками насипали своїм отаманам високі могили, не має реальних підстав. Добре відома, наприклад, могила ушавленого отамана запорожців Івана Сірка поблизу с. Капулівки на Дніпропетровщині. Вона являла собою невеликий горбок висотою 0,8 м, на якому стояла плита з висіченими на ній хрестом і написом.

Отже, кургани не були насипані козаками. Щоправда, вони використовували їх як місця для встановлення варті, зокрема знаменитий Чортомлицький курган, споруджений за давнини скіфами. Козацька варта, безперечно, містилася і на сторожовій могилі поблизу Чортомлицької Січі на Нікопольщині. Можливо, цей курган, що стоїть у низині, був навіть трохи досипаний. Серед інших він вирізняється не тільки розмірами, а й досить гострою вершиною та стрімкими схилами.

Хто саме й коли насипав кургани? Які таємниці ховають вони в глибоких підземеллях під багатометровою товщею насипів?

Про все це нам докладно оповідають самі кургани при їх науковому дослідженні.

Розкопувати кургани почали дуже давно. Усьому світу відомі, наприклад, скарби скіфського царя, виявлені ще на початку ХІХ ст. під насипом Кульобського кургану в Криму. Досить успішно досліджують кургани і в наш час. Археологам надається могутня сучасна техніка — бульдозери, скрепери, екскаватори, транспортери, що замінили десятки кінно-підводних грабарів і сотні робочих рук. Змінилася і методика розкопок. Замість «глухих траншей» або

розкопів-ям, які закладали раніше на вершині кургану, сучасні розкопки ведуться «на знесення», тобто досліджується весь насип і територія під ним аж до материка. Саме на поверхні жовтої материкової глини видно всі поховальні ями, рештки катакомб та інших давніх перекопів.

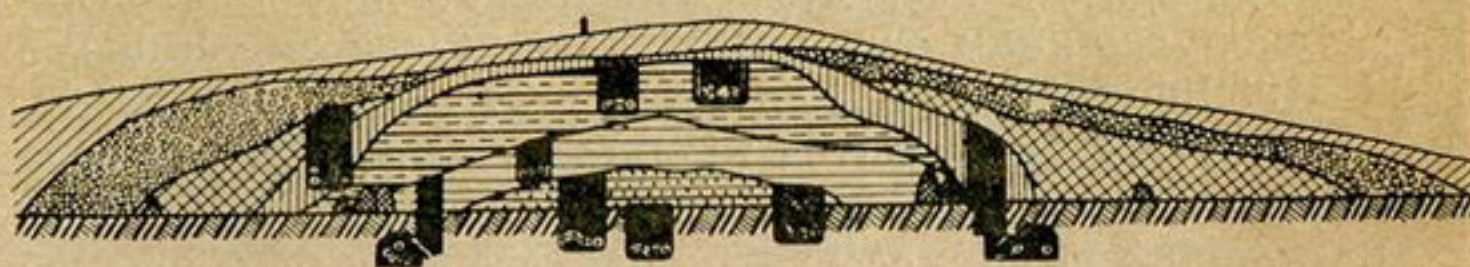
Найбільший ефект при розкопуванні дають скрепери, здатні знімати з поверхні шар завтовшки до 5—10 см. При цьому вдається без пошкоджень виявити майже всі поховання в курганах. Звичайно машина рухається по поверхні кургану за точно наміченим планом вподовж центральної осі насипу, де поступово виростає незаймана смуга — бровка. Вона знімається в останню чергу після повного дослідження кургану, служить орієнтиром для стратиграфічних спостережень, замірів, нівелювання поховань тощо.

Щоліта з Інституту археології Академії наук УРСР, Інституту суспільних наук у Львові, університетів, педінститутів, музеїв Києва, Львова, Сімферополя, Одеси, Харкова та інших міст республіки від'їжджають наукові експедиції, що провадять розвідки й розкопки археологічних пам'яток, в тому числі й курганів. Останніми роками особливо велику кількість курганів розкопано на півдні України — в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Кримській, Запорізькій, Дніпропетровській та інших областях у зв'язку зі спорудженням тут зрошувальних систем. Лише в 1968—1969 рр. на Україні досліджено більше 250 курганів, що за планами будівництва підлягали обов'язковому знесенню. У них виявлено близько 2000 поховань різних епох.

Розкопки кургану, особливо великого, — досить складне і трудомістке завдання. Дослідження одного середнього за розмірами насипу триває тиждень — два.

Завітаємо на хвилинку до археологічної експедиції, що розкопує кургани на Нижньому Подніпров'ї в зоні спорудження однієї із зрошувальних систем.

...Безперервно гудуть мотори. Повільно повзе скрепер,

Степовий курган до розкопок (вгорі). Внизу типовий розріз насипу через найвищу точку з нашаруваннями досипань і контурами поховальних ям.

бульдозер відгортає землю й каміння. Під наглядом досвідчених польовиків-археологів шар за шаром здіймається семиметровий насип могили.

У розрізі бровки кургану, мов на кресленику, видно, як поступово виростав насип. Протягом тисячоліть його досипали принаймні сім разів. Ці досипання різної товщини, відрізняються одне від одного кольором та структурою ґрунту. Кожне досипання з'являлося з новим похованням якогось видатного члена стародавнього суспільства або групи людей. Всього в цьому кургані виявлено близько 30 поховань різних епох.

Перед нами ніби велетенська книга віків, що складається з семи окремих розділів і підрозділів, присвячених подіям різних історичних періодів. Сторінки цієї незвичайної книги — нашарування ґрунту, а літери й малюнки — то кам'яні споруди, поховання й окремі речі, виявлені при них.

Разом з археологами, котрі вже давно навчилися «читати» речі старовини і «слухати» мовчазну розповідь нашарувань, перегорнімо цю книгу.

ПЕРШІ КУРГАНИ НА УКРАЇНІ

Перша сторінка неписаної книги нашого кургану присвячена його виникненню. Насип був тоді заввишки всього один метр. Для померлого видатного члена роду епохи міді найдавніші скотарі степового півдня викопали в материк овальну яму глибиною понад метр, над якою насипали могилу. Це так зване центральне або основне (найдавніше) поховання в кургані. За поховальним ритуалом того часу небіжчика покладено на спині з підігнутими в колінах ногами. Він був густо посипаний червоною вохрою, що, за

віруванням наших пращурів, символізувала кров, вогонь, тепло домашнього вогнища. У головах невеликий ліплений горщик з гострим дном, оздоблений візерунком. У ньому було поставлено їжу.

— А чому не питво? — запитає нас читач, що не хоче сприймати все тільки на віру.

Можливо, й питво, але довести це важко. Від води, якщо б вона й була налита в горщик, сліди виявити неможливо. А ось рештки їжі подибуємо часто то у вигляді кісток цілої ноги барана, то як нагар на стінках і денцях глиняних горщиків.

А якось археологів збентежило зовсім незвичайне відкриття: горщик в одному з поховань епохи бронзи був наповнений медом — звичайним бджолиним, від якого, безумовно, вже не лишилося й сліду. На дні горщика залишився тільки ґрунт, який після аналізу непомилково засвідчив: мед справді був...

Є така галузь науки — палеоботаніка, що вивчає рослинний світ минулих часів. Палеоботаніки, як і представники багатьох інших природничих і точних наук — палеозологи, ґрунтознавці, геологи, антропологи, фізики, хіміки, разом з археологами успішно працюють над розкриттям таємниць далекого минулого. Зокрема вони розробили метод пилкового аналізу.

Кожен із нас, безумовно, спостерігав, як бджоли поогоного дня, перелітаючи з квітки на квітку, збирають солодкий нектар, а разом і пилок для будівництва стільників. Ми й не здогадуємося, скільки пилку споживаємо разом з медом. Мало хто знає також, що коли націлити об'єктив мікроскопа на крапельку меду, то в ній можна побачити відображення всього навколишнього рослинного світу. Адже пилок різних рослин своєю формою, розміром, характером поверхні зовсім не однаковий. Бувають пилинки-ліліпути, поперечник яких має всього кілька десятків мікронів, і

пилинки-гіганти, які можна розгледіти навіть неозброєним оком. Мікроскопічний пилок квітів може зберігати свою форму в ґрунті тисячі років. Його оболонка, що складається з твердої смолистої речовини, не псується ні від вологи, ні від ґрунтових кислот. Її не можуть знищити ані палючі промені сонця, ані крижаний холод вічної мерзлоти.

Мед у горщику давнього поховання, зразки ґрунту з якого були передані фахівцям, давно розклався, але вся маса пилку осіла на дно. Це засвідчив об'єктив мікроскопа, направлений на маленький шматочок скла, де містилися препарати зразків. Багато про що можна дізнатися з допомогою пилкового аналізу. Палеоботаніки точно встановлюють, з квітів яких рослин був зібраний мед, а отже, який ландшафт оточував первісну людину — густі ліси, лісостеп чи степові простори. Характер рослинного світу, як відомо, говорить про клімат тієї чи тієї місцевості — сухий чи вологий, холодний або теплий. А з характером клімату тісно пов'язаний режим річок, розміри водоймищ, інтенсивність ерозії тощо.

Таку ланцюгову реакцію висновків може викликати звичайна грудочка ґрунту з дна горщика.

Ще більше відомостей про життя і культуру давно згаслих цивілізацій дає науковцям вивчення речових знахідок при похованнях, кістяків самої людини, поховального ритуалу та ін. Можна з певністю сказати, що без даних археології всі відомості про дописемну історію племен і народів нашої країни, що мешкали більше як 2—2,5 тисячі років тому, не виходили б за межі нічим не обґрунтованих припущень, вигадок і просто казок.

За даними літописів відомо, що за Київської Русі в степах України мешкали печеніги, половці й торки. Арабські, візантійські й римські джерела повідомляють про перебування тут в I тисячолітті аварів, аланів, гунів, готів і багатьох інших народів. На межі старої і нової ери у степах

Причорномор'я і Приазов'я жили сармати. Грецький історик Геродот багато розповідає нам про життя скіфів і говорить, що скіфи, які прийшли в Причорномор'я із Задоння, витіснили звідси у VIII—VII ст. до н. е. кіммерійців. Кіммерійці — найдавніший народ з території України, назва якого відома нам за писемними джерелами. На цьому всяка писана інформація про далеке минуле України безнадійно вривається.

Вісники далекої минувшини: кинджал, ніж і вістря списа з кременю та кам'яні бойові сокири-молоти епохи міді.

Перед кіммерійцями, а частково, мабуть, одночасно з ними, але на інших територіях жили племена зрубників, а ще раніше — катакомбні племена. Останні змінили давньоямне населення, що жило в один час з кемі-обинськими племенами. Давньоямникам і кемі-обинцям передували середньостогівські і нижньомихайлівські племена ранньої мідної доби. От саме в цей час, тобто в середині III тисячоліття до н. е., і починають насипатись у степах України перші кургани. В цей час і був споруджений перший, ще зовсім невеликий, насип нашого кургану.

Чи всі давні народи насипали кургани? Виявляється, що ні. Наприклад, у простих безкурганних могильниках ховали небіжчиків племена трипільської культури лісостепоного Правобережжя і Подністров'я України. Кургани не відомі зовсім або мають вигляд украй невеликих насипів у племен культури лійчастого посуду та кулястих амфор Волині й Прикарпаття, а також у багатьох інших племен, що заселяли лісостеп і лісові простори Східної Європи.

У степах України курганів багато, в лісостепу — менше, а в лісовій зоні вони майже відсутні. Високий насип, споруджений десь на вододілі так, щоб виднівся на багато кілометрів навкруги, — цілком закономірне явище для степу. В заліснених районах він неминуче загубиться серед високих дерев, за стінами лісових масивів.

У той час, коли у нас степові скотарі почали насипати найдавніші кургани, в країнах стародавнього Сходу і Єгипті уже склалися перші цивілізації. У долинах Тігру і Євфрату виникають багаті «царські» поховання, а на берегах Нілу виростають перші піраміди і масштаби. Дуже можливо, що далеким відлунком тих досягнень давніх цивілізацій і було спорудження в степах Євразії перших курганів, де в місцевих скотарських племен для цього вже склалися відповідні соціально-економічні умови.

Курган — продукт певної історичної епохи. За кам'яної доби вони не відомі зовсім, хоча, звичайно, безкурганні могильники, часом досить великі, досліджено в Європі уже в неمالій кількості. Поява курганів, що відноситься до часу утворення пастушого скотарства й епохи застосування найдавніших металів, свідчить про початок виділення родової старшини, посилення вождів, влада яких, очевидно, швидко стає спадковою.

Під насипами курганів нерідко можна відкрити кромлех — коло, викладене з камінних брил.

Кожен курган — це крапка на землі, в якій зосереджена і немов на віки законсервована колосальна кількість людської праці. За нашого часу могутньої землерийної техніки нагорнути бульдозерами горб землі розміром з середній курган можна за кілька днів. У давнину ж для такої роботи, що виконувалась вручну чи, можливо, з застосуванням якихось примітивних пристроїв, витрачались місяці, а то й роки за участю сотень робітників щоденно. Прості підрахунки показують, що для спорудження курганного насипу висотою 7—8 метрів потрібна була праця понад 100 робітників протягом 500—600 днів. А що говорити про створення таких велетнів, як Чортотлик або Солоха!

Деякі дослідники слушно гадають, що сучасний вигляд степових курганів мало чим нагадує їх форму в час спорудження.

За давнини, на думку цих учених, такі диво-споруди мали вигляд величезних приземкуватих веж, круглястих у плані, з високою конічною шапкою. Стінками цих споруд унизу служив ряд вертикально закопаних стовпів або кам'яних брил, що створювали крєпиду-кромлех, а конічна шапка облицьовувалася дерев'яними колодами або дрібнішим камінням.

Наявність у насипах курганів камінних конструкцій свідчить, що на спорудження курганів витрачали велику кількість каменю, який приносили або привозили інколи за десятки кілометрів.

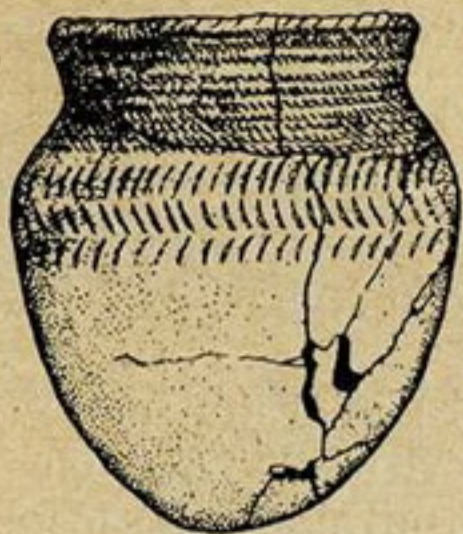
При руйнуванні одного звичайного кургану на землях радгоспу «Ямський» Донецької області в 1966 р. було, наприклад, вивезено понад п'ятдесят тритонних самоскидів каменю, вжитого нашими далекими пращурами для крєпиди-кромлеха та облицьовування.

А крєпиди-кромлех кургану, розкопаного між селами Вербівкою і Томашівкою на Кіровоградщині, складався з двадцяти дев'яти кам'яних брил висотою більше двох метрів доставлених сюди аж з-під Чигирини, тобто десь за шістьдесят кілометрів. До речі, сімнадцять із двадцяти дев'яти плит Вербівського кургану покриті ззовні складним майстерно карбованим орнаментом. Заготовлювання і доставлення каменю, його орнаментування, безперечно, неабияк збільшували затрати людських зусиль при спорудженні курганів.

За своєю монументальністю і своєрідністю кургани — земляні піраміди українських степів — є одним із див своєї давнини.

ДАВНЬОЯМНІ ПЛЕМЕНА ТА ЇХНІ СУСІДИ КЕМІ-ОБИНЦІ

Друга сторінка в історії нашого кургану пов'язана з появою тут кількох поховань кінця мідної доби — початку епохи бронзи. Вони залягали в ямах, впущених у материк уже через насип. Про це говорить викид рудої глини, простежений зверху над першим насипом. Нові впускні поховальні ями споруджено поблизу основної могили. Звер-

Глиняний горщик із заокругленим дном з курганного поховання ямної культури епохи міді.

На плитах Кам'яної Могили викарбовано схематичні зображення возів, з допомогою яких кочівники епохи бронзи пересувалися за своїми гуртами худоби.

ху вони були перекриті дерев'яними колодами. Глиняний посуд має відмінну форму, його орнамент і технологія виготовлення також інші.

Якщо перше поховання відноситься десь до середини III тисячоліття до н. е., то найраніші впускні поховання пов'язуються з появою в степах Подніпров'я так званої давньоямної культури другої половини III — початку II тисячоліття до н. е.

Це досить численне населення, основним заняттям якого було скотарство. Племена вели кочовий спосіб життя,

переходячи з місця на місце за своїми гуртами худоби в халабудах на дерев'яних колесах, рештки яких також виявлено в могилах. Очевидно, схематичне зображення різних типів саме таких возів, запряжених парою круторогих волів, викарбовані на скелях гrotів відомої Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Як це доводиться з допомогою західноєвропейських аналогій, запряжки волів Кам'яної Могили відносяться до кінця мідної доби — початку епохи бронзи.

При досипанні кургану в давньоямний час навколо нього була зроблена крепіда — кам'яне коло із великих кам'яних брил, поставлених сторч. Крепіда затримує роботу, адже її треба ретельно розчистити, нанести на план, змалювати й сфотографувати. Це кропітка ручна робота. Але старанність археологів і цього разу не пропала марно. Оглядаючи уважно камені кромлеха, хтось звернув увагу на один із них. Камінь висотою близько метра був справді незвичайний. Він, по-перше, мав на собі очевидні прослідки опрацювання і, по-друге, на одному боці мав якісь карбовані зображення. Навколо знахідки мимоволі швидко збирається польова «вчена рада» експедиції.

Припущення, здогади, гіпотези...

— Чекайте, — осяває когось думка, — та це ж стела!

І справді, перед нами антропоморфна стела епохи міді-бронзи. Скульптура лише дуже пошкоджена і чомусь вкопана в землю головою донизу. І знову кілька питань лишається без відповіді. Чому стела закопана саме так? Звідки походить? Чому використана як звичайний камінь разом з десятками неопрацьованих брил граніту?

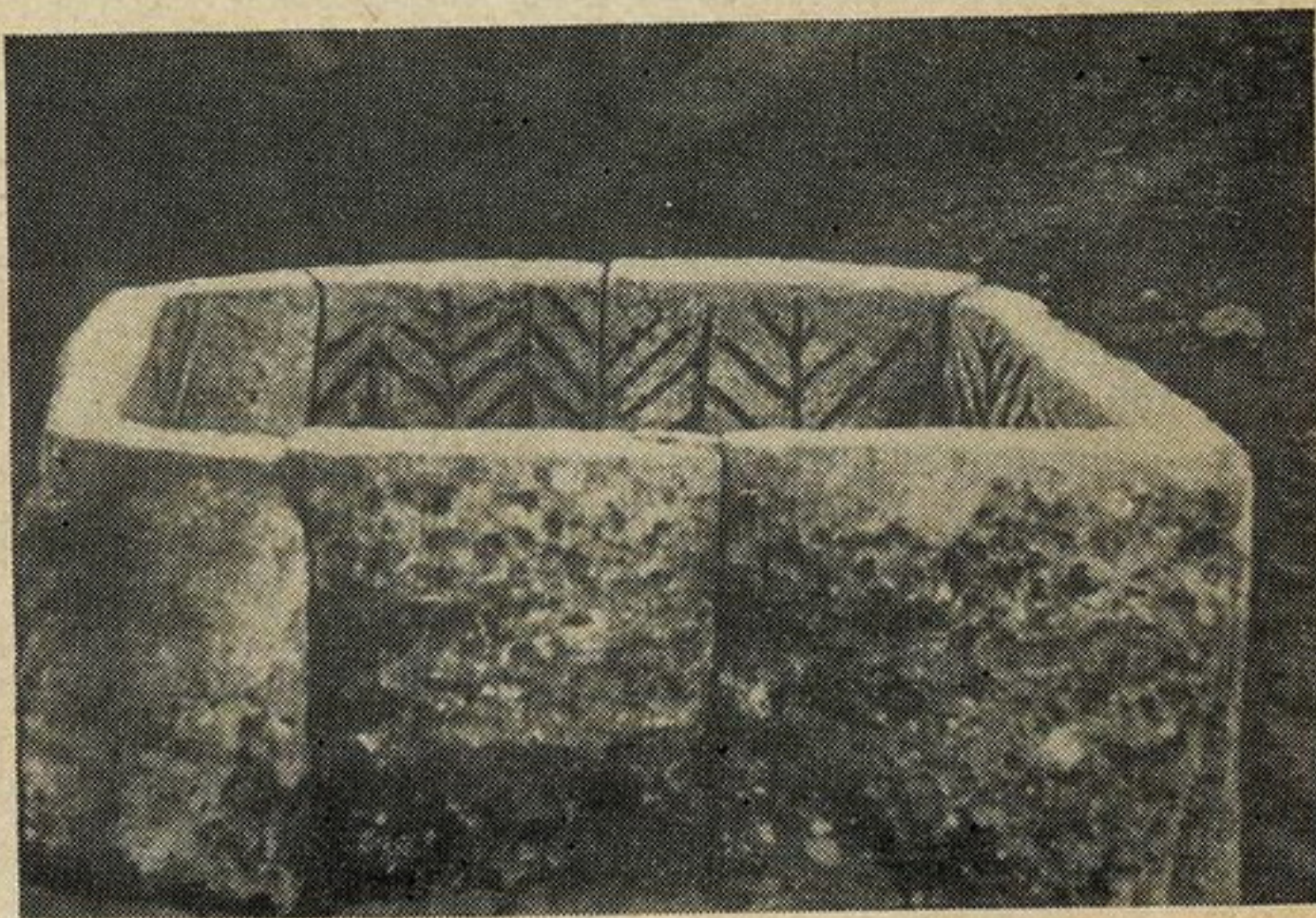
Без додаткових джерел різного характеру з'ясувати все це дуже важко.

Як у звичайній бібліотеці, де для доповнення даних однієї книги ми дістаємо з полиці інший том, так і тут, у полі... Напружено працює думка, кожен у пам'яті переби-

рає один за одним приклади з розкопаних курганів у різних районах країни: на Волзі, Дону, Дніпрі, в Криму і Причорномор'ї.

Так, саме тут, у Криму і Північному Причорномор'ї, де в III — на початку II тисячоліття до н. е. жили племена так званої кемі-обинської культури та споріднене з ним населення, слід шукати розгадку незвичайної знахідки в нашому кургані. Кемі-обинці були безпосередніми західними й південними сусідами лівобережно-приазовських племен давньоямної культури, котрі згодом, розселяючись на правому березі Дніпра, поступово витісняли й, очевидно, асимілювали кемі-обинське та споріднене з ним населення Причорномор'я.

Вивчення історії кемі-обинських племен епохи міді-

Кам'яна домовина з розписом кемі-обинської культури.

бронзи — одна з найцікавіших проблем, що їх розв'язує тепер первісна археологія України.

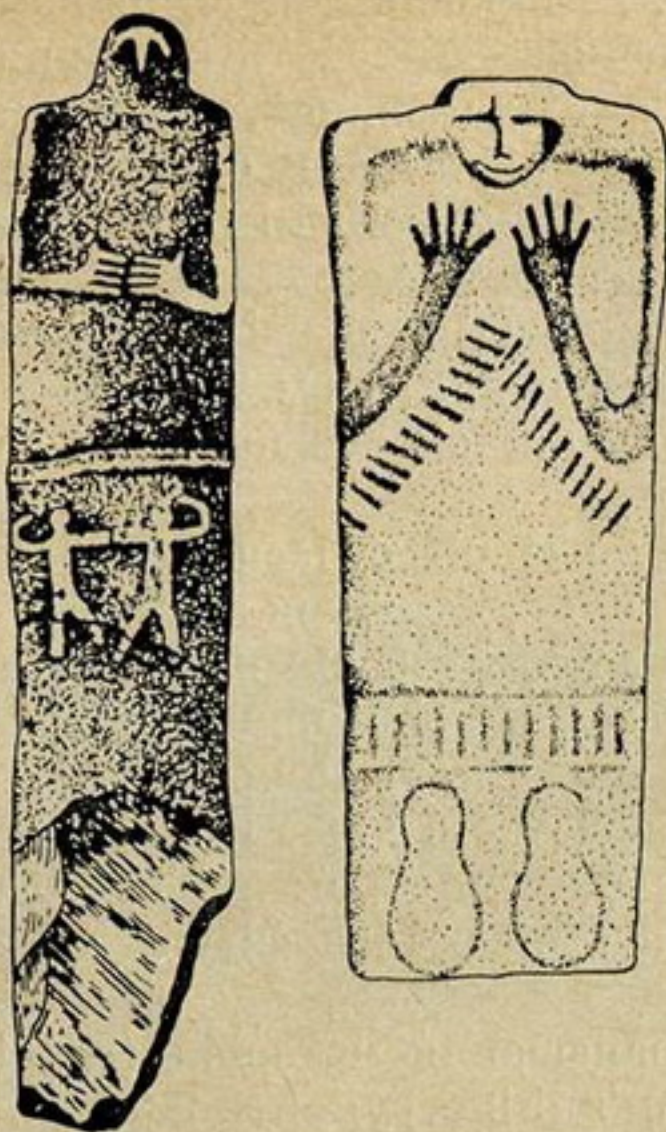
Кемі-обинці... То був своєрідний і поки що трохи загадковий напівкочовий народ дуже вправних майстрів-каменярів. Це в них перших склався звичай ховати покійників у майстерно виготовлених кам'яних домовинах, розписаних зсередини фарбами або покритих різьбленим орнаментом. Кемі-обинці вже знали перші метали — мідь і бронзу, але надавали виняткової уваги виготовленню знарядь праці та предметів озброєння з каменю. Їхні бойові сокири-молоти, часто оздоблені рельєфним орнаментом, за досконалістю техніки виготовлення як на той час не мали собі рівних.

Це кемі-обинці перші на території сучасної України створили шедеври монументальної скульптури з каменю — стели. Кожен такий витвір становить зображення людини, часом на повний зріст. Навіть у найбільш примітивних із них добре модельована голова, плечі, нерідко позначені риси обличчя та інші частини людського тіла. На поверхні давніх стел бачимо також зображення зброї: луків, булав, бойових молотів тощо. Іноді зустрічаються фігури людей і тварин.

Хоч і важкий був для опрацювання матеріал (граніт, пісковик, вапняк), а мідні й кам'яні інструменти примітивні, давнім митцям все-таки вдавалося у багатьох випадках надати стелам-статуям специфічної постави, а нерідко й показати суспільне становище зображуваного. Це досягалось передусім відтворенням особливого виразу обличчя, розміщенням і положенням рук, наявністю або відсутністю на поверхні статуй інших зображень, зокрема фігурок людей і тварин.

Так, наприклад, стели, знайдені поблизу м. Бахчисарая, сіл Казанки і Верхоріччя в Криму, стела з Новочеркаського музею — це безсумнівно постаті вельмож або воє-

начальників, могутніх повелителів. Про це говорить все: і високо піднесена голова із суворим поглядом з-під насуплених брів, і положення рук, складених на поясі, де міститься бойовий молот, і наявність тільки на цих стелах маленьких фігур людей і тварин.

Кам'яні статуї-стели «вождя» і «шамана» епохи міді-бронзи.

На стелах із Казанки і Бахчисарая, де маємо лише по одній парі людських постатей, фігурки викарбувані, очевидно, в позі ритуального танцю в пам'ять померлого повелителя.

Цікава стела, нещодавно опублікована болгарськими

археологами, із села Єзеро на західному побережжі Чорного моря. За своїми ознаками вона подібна до наших кримських статуй, хоч і відрізняється від них деякими деталями. Цей монумент висотою близько двох метрів висічений з пласкої брили пісковика. На статуйі добре передано риси обличчя вольової людини. Руки опущені донизу на рівень пояса. Вони ніби обіймають зображення якогось знака у вигляді великого овала з ромбічною підвіскою внизу. Знак, якому при виготовленні стели надано особливу увагу, підвішений на масивній, в оригіналі безперечно металевій гривні. Цілком можливо, що знак — символ влади зображеної на стелі особи. Поблизу правої руки на цій статуї висічено також бойовий молот-сокиру.

Безперечно, зовсім інший зміст вкладали давні митці, створюючи стели, виявлені археологами в селі Наталівці на Дніпропетровщині, в Білогрудівському лісі на Уманщині, у селі Чубручах у Молдавії та в Первомаївці на Херсонщині. Щоправда, на деяких з них також зображено предмети озброєння — молот, лук, булаву, але в цілому це вже не постаті володарів, а швидше зображення людей у молитовній позі. Голова на цих стелах, як правило, глибоко втягнута в плечі та схилена вперед, що підкреслює чітка лінія підборіддя. Руки, як при молитві, піднесені до лиця, на якому скупими штрихами передано смиренність, покору чи навіть страх.

Жодна з цих стел, в яких, очевидно, слід вбачати статуї шаманів або жерців, не має на своїй поверхні ніяких зображень живих істот, зате на двох із них викарбувано якісь загадкові знаки у вигляді підкови або коротких зигзагів. Бокові грані й груди білогрудівської стели, як і спина стели з Наталівки, вкриті паралельними смугами. Дуже можливо, що в такий спосіб давній майстер намагався передати деталі одягу, прикрас, амулетів, якими буває так багато оздоблений одяг служителів первісного культу. Сму-

ги дещо іншої форми маємо й на поясах стел. Карбовані лінії вкривають також до межі пояса всю передню частину стели із Новочеркаська.

Антропоморфні стели Причорномор'я й Криму — зразок високої техніки карбування на камені, видатне досягнення первісного мистецтва взагалі. Давні митці виявили при цьому неабияке вміння поєднувати в одному творі різні прийоми й способи передачі об'єктів реального світу, зокрема з допомогою скульптури, барельєфа, заглибленого малюнка тощо. В своїй основі ці монументи, безумовно, реалістичні твори, хоча й не без спроб передати об'єктивну реальність з допомогою схем або символів. Привертає увагу той факт, що в тодішніх митців уже склалися певні канони виготовлення стел, за якими вони надавали більшу увагу відтворенню одних частин тіла і меншу — іншим, зображували різні предмети неоднаковою технікою. Так, наприклад, на всіх стелах частини тіла людини, зображення живих істот передавалися лише барельєфом, а предмети озброєння — частіше заглибленим рельєфом.

Створюючи скульптурний образ людини, первісний митець ретельно опрацьовував деталі тільки верхньої половини тіла — голови, плечей, лиця, рук. Ноги його цікавили менше. Повністю вони ніколи не карбувалися, хіба що часом замість ніг зображалися дві людські ступні.

Нижній кінець стел, як правило, зовсім неопрацьований — доказ того, що всі скульптури призначалися для вкопування в землю.

Нині на Україні відомо уже більше 60 стел, майже третина з них виявлена за останні 2—3 роки (1967—1969) при розкопках курганів. Нові знахідки стел поповнюють джерела дослідження первісного образотворчого мистецтва всієї Європи, зокрема монументальної скульптури.

Вивчаючи стели з погляду їх поширення та особливостей розміщення в курганах, дістаємо винятково важливі

дані для з'ясування деяких питань давньої історії нашої республіки. Справа в тім, що науковці нещодавно висловили думку про існування в епоху міді на Україні своєрідних святилищ — вівтарів, споруджених із рядів вертикально вкопаних стел. Обов'язковим атрибутом вівтарів, що розміщувалися поблизу могильників, були жертovníки прямокутної форми, висічені з великих кам'яних брил.

До наших днів збереглися тільки залишки кількох святилищ, що були перекриті насипами курганів. Одне з них досліджено археологом І. Д. Ратнером поблизу села Каланчака на Херсонщині. Під час розкопок кургану заввишки кілька метрів під насипом на давній денній поверхні виявлено майданчик круглястої форми поперечником 5,5 м, оточений кільцевим рівчаком. З південно-західного боку рівчак переривався, утворюючи прохід до святилища. В рівчаку виявлено лише три розбиті стели, інші зникли ще за давнини. На поверхні стел маємо сліди червоної вохри. Вона ж вкривала в різних місцях і весь майданчик. Тут знайдено черепки глиняного посуду та кістки тварин. Кільцеподібна форма святилища, наявність вохри, очевидно, свідчать про те, що перед нами храм, присвячений сонцю, вівтар вогню. Стели, яких тут до знищення було, безперечно, більше, вказують, що святилище належало племенам кемі-обинської культури.

Рештки другого святилища дещо іншої форми розкопані археологом Л. П. Криловою під насипом кургану «Довгинцеве», що поблизу Кривого Рога. Це також коло розміром 13×15 м, викладене по всій площі кам'яними плитами. В центрі, де поверхня трохи знижувалася, підносився кам'яний стовп висотою понад 1,5 м, а поблизу нього містився жертovníк — столик у вигляді старанно опрацьованої плити розміром 0,6×1,8 м. На поверхні викладки розчищено рештки двох людських кістяків, густо посипаних порошком червоної вохри. Під насипом того самого кургану

виявлено кілька поховань у кам'яних домовинах, одна з яких зсередини розписана червоною вохрою. Святилище з Довгинцевого розміщувалось поблизу могильника й було з ним, очевидно, тісно зв'язане.

Очевидно, там, де ми тепер знаходимо скупчення стел, за мідної доби скрізь існували святилища-вівтарі.

Хто й коли знищив ці культові місця?

Розкопки давніх поховань, здійснені останніми роками, стверджують припущення, що це сталося ще в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. і пов'язується з приходом у Причорноморські степи племен давньоямної культури, вихідців із басейну Дону і Північно-Східного Приазов'я. Очевидно, між місцевими племенами — творцями святилищ — і прийшлими склалися зовсім не добросусідські відносини, виникло суперництво, боротьба релігій. Наслідком цього і було руйнування культових місць переможених племен. У цьому зв'язку цікаво відзначити своєрідні умови знаходження деяких стел. Так, наприклад, в Білогрудівському лісі на Уманщині виявлено 4 стели, що залягали на глибині близько 2 метрів, оперті одна на одну і покладені на поздовжні ребра. Мабуть, стели були кимсь дбайливо сховані, можливо перед загрозою знищення.

Переважає більшість стел виявлена під насипами курганів ямної культури, де використані для перекриття поховальних ям, створення закладів над ними, кромлехів-крепід тощо. Нерідко в одному такому закладі чи крепіді трапляється по кілька стел, що лежать абияк серед багатьох інших неопрацьованих брил. Нерідко стели зовсім розбиті або дуже пошкоджені в давнину.

Можливо, стела з крепідами нашого кургану потрапила сюди як простий будівельний матеріал, взятий десь із зруйнованого святилища.

Антропологи, які разом з археологами працюють на розкопках курганів, говорять про зміну населення, що ста-

лася на півдні України в кінці мідної доби в зв'язку з розповсюдженням тут племен давньоямної культури.

Відомий антрополог і скульптор М. М. Герасимов зробив реконструкції облич за черепами людей давньоямної культури та культури їхніх попередників. То були різні люди.

За додавньоямного періоду в степовому Подніпров'ї мешкали племена, що за антропологічними ознаками належать до середземноморського типу, а носії давньоямної культури в расовому відношенні більше тяжіють до так званого пізньокроманьйонського типу. Середземноморське населення, що займало більш південні території Європи й Азії — Крим, Кавказ, стародавній Схід, Середземномор'я, відрізнялося більш тонкими граційними рисами обличчя, дещо меншим зростом. Вони, напевно, мали темнішу (ніж у їхніх наступників) пігментацію волосся й шкіри.

Населення ямної культури степових просторів Східної Європи було помітно вищого зросту, широколице, з доліхocrанною формою черепа. За фізичними даними, носіїв ямної культури порівнюють з пізньокроманьйонськими пле-

Реконструкція голови жінки епохи міді за викопним черепом (робота М. М. Герасимова).

менами так званої дніпро-донецької культури епохи неоліту. Середній зріст чоловіків дніпро-донецького неоліту, за визначенням антрополога Г. Ф. Дебеца, дорівнював 169,7 см, а вага — 75,5 кг.

Вважають, що прямі нащадки представників давньоямної культури були потім творцями так званої зрубної культури, про яку ще йтиметься нижче.

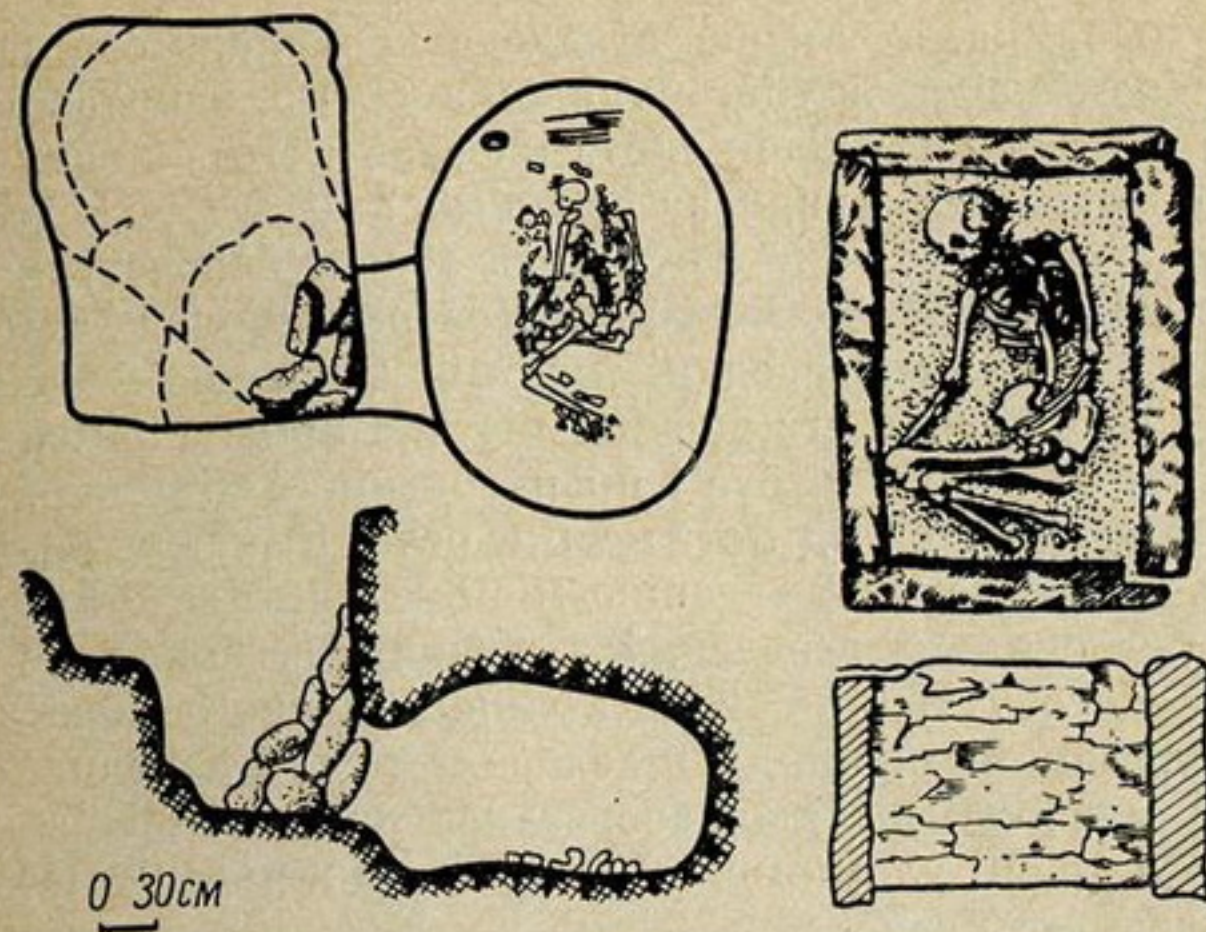
ПОХОВАННЯ В КАТАКОМБАХ

Третя сторінка з історії степового півдня України за епохи бронзи пов'язана з новими похованнями в глибоких ямах з катакомбами. Робили це інші племена степового півдня, що за обрядом і формою поховальних ям дістали умовну назву катакомбних.

Усі ями-катакомби нашого кургану впущені тепер через другий його насип і розміщені по периферії за межами кріпиди давньоямного часу. Кожна яма зверху позначена купкою каміння. Розбираючи одну з них, археологи почали обережно спускатися до входної ями підземелля. На глибині близько півметра під південною стінкою ями на всю її довжину виявився східець, через півметра — другий, а далі — третій. Останній був уже на глибині близько двох метрів. На дні ями під північною стінкою стояла притулена до неї тонка кам'яна плита, що закривала вхід до катакомби.

Плита з боку входної ями була підclinена обрубком колоди. Дерево перегнило, під тиском землі сплющилося. Та дослідників це не турбує. Обережно і старанно розчищають вони кожен шматочок своєї знахідки, бо це не що інше як справжній атомний годинник: у лабораторії, після аналізу цих зразків дерева на радіоактивний вуглець С-14, буде

точно визначено, коли саме зрубано дерево, частина якого потрапила в могилу, а відтак і час спорудження самої могили. Тепер за цим методом навчилися визначати вік пам'яток археології з точністю до 100—150 років. Для аналізу на С-14 годиться також і деревне вугілля з розкопок,

Підкурганні поховання епохи бронзи в катакомбі і кам'яній домовині.

якщо його вдається назбирати не менше 100—150 грамів. Тепер розробляється метод визначення віку стародавніх пам'яток за кістками людей і тварин.

Обережно відхиливши камінь, дослідники побачили, що стеія підземної камери-катакомби, висіченої понад чотири тисячі років тому в твердій глині, не обвалилася. До підземелля можна було зайти і навіть, трохи зігнувшись, стояти. На дні катакомби виднілися рештки трьох поховань.

Ближче до входу лежав більш масивний чоловічий кістяк, за ним під довгою стінкою — жіночий, а між ними — кістяк дитини півтора-дворічного віку. Небіжчиків було покладено в скорченому стані на лівому боці обличчям до виходу з катакомби. На черепах і кістках ступнів — сліди червоної вохри. Навкруги різні речі.

Трохи сумна, а більше загадкова картина. Чому в одній катакомбі відразу три, як видно з усього, одночасні поховання? Що це, наслідок якогось фатального випадку або епідемії, що вразила відразу всю сім'ю?

Біля чоловічого кістяка лежала зброя: бойова сокира-молот з каменю і бронзовий ніж. Поверхня молота старанно відполірована, посередині круглий отвір для держака, який не зберігся. Біля жіночого кістяка крім дрібних мідних прикрас у вигляді бус і пронизок ніяких інших предметів не знайдено. Під металевими речами — рештки тканини, законсервованої зеленню мідних окислів. На покійниках був одяг, виготовлений з вовняної тканини полотняного способу ткання. Перед лицем кожного дорослого стояв глиняний горщик, а в головах дитини невелика дерев'яна мисочка, від якої збереглися лише слабкі рештки дерева та дрібні уламки бронзових скобок, якими, мабуть, лагодилась мисочка.

Готуючись зняти черепа похованих, антрополог експедиції помітив, що права тім'яна кістка жіночого черепа була проломлена якимось тупим предметом. Медична експертиза потім ствердила, що пролом є наслідком сильного удару, після якого можлива тільки раптова смерть. При найретельнішому огляді черепа і кісток чоловічого кістяка ніяких слідів наглої смерті не було виявлено.

Отже, жінка була забита після смерті чоловіка для того, щоб супроводжувати свого володаря на потойбічний світ. Дитина, мабуть, також була вбита разом із матір'ю.

За етнографічними даними, в первісних народів і в дав-

ніх цивілізаціях звичай забивати жінку або наложницю після смерті чоловіка широко відомий. Як показали розкопки курганів степового півдня СРСР, цей звичай вперше з'явився тут у катакомбних племен. У населення давньоямної культури жодного подібного випадку не знаємо.

Отже, саме в катакомбний період на півдні нашої країни жінка втратила панівне становище в первісному суспільстві, яке займала протягом довгих тисячоліть кам'яного віку. Стався швидкий перехід до патріархальних відносин. Вважають, що його економічною основою був інтенсивний розвиток скотарства.

«Стада були новими засобами промислу, — писав Ф. Енгельс; — їх початкове приручення, а пізніше догляд за ними були справою чоловіка. Через це худоба належала йому; йому ж належали і одержані в обмін на худобу товари та раби... «Дикун», воїн і мисливець, задовольнявся в домі другим місцем після жінки, «більш лагідної вдачі» пастих чванячись своїм багатством, висунувся на перше місце, а жінку відтіснив на друге»¹.

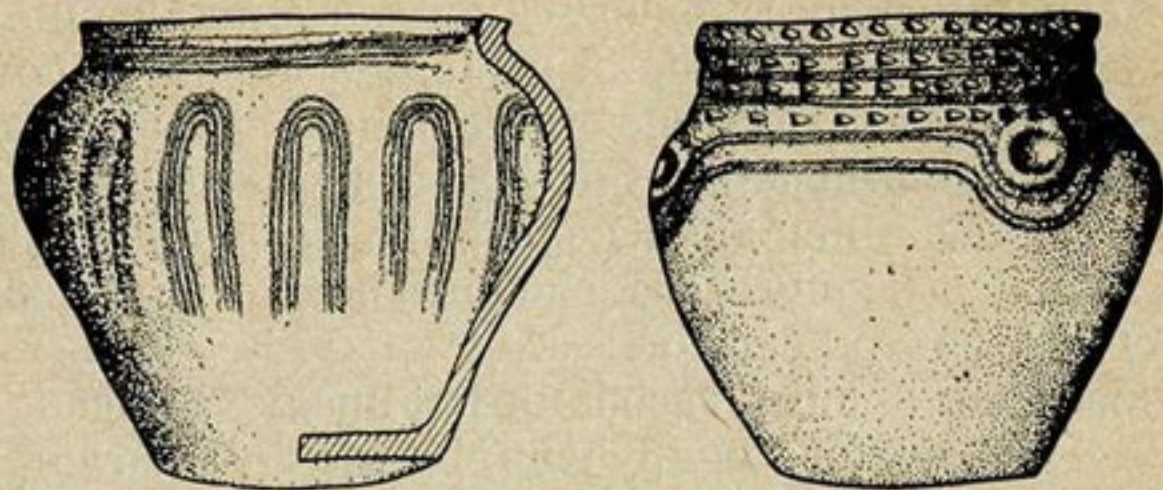
Про те, що скотарство в житті катакомбних племен відігравало важливу роль, свідчать знахідки майже в кожній катакомбі кісток овець і корів.

У катакомбах при кожному з поховань, як правило, є горщики, миски, чашки з глини. Катакомбна кераміка варта особливої уваги. Нею цікавляться як знавці стародавнього прикладного мистецтва, так і фахівці, що вивчають зародження у первісних племен позитивних знань і перших проявів картинного письма.

Здебільшого вся поверхня горщиків покривалася складним візерунком ще до випалення. Під вінцями звичайно створювався ряд із кількох горизонтальних відбитків мотузки або гребінця. Нижче по тулубу горщика навкруги

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 156.

розміщувались великі круглі або овальні фігури із концентричних кіл, витиснених тасьмою. Інколи на тулубі замість кругів створювались ряди трикутників, фестонів або тут звисали «рушнички», виконані тим самим гнучким штам-

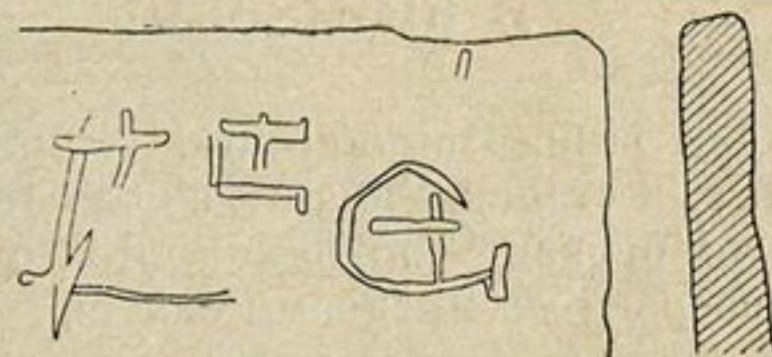
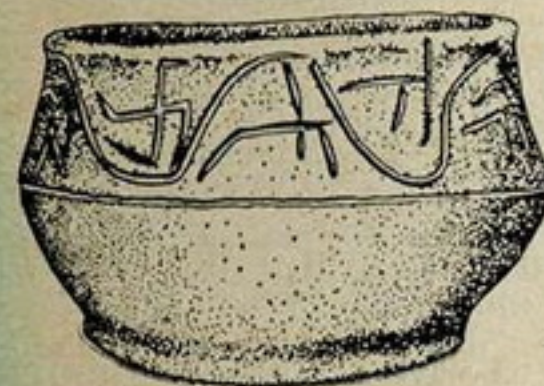
Глиняний посуд катакомбної культури оздоблювався візерунком, що витискався шнуром по сирій глині.

пом. Простір між колами часто заповнювався відбитками черепашки равлика. За витонченістю візерунка та багатством орнаментальних схем катакомбна кераміка не має собі рівної ні в попередніх, ні в наступних первісних культурах степового півдня України.

Але не лише цим важливі для науки керамічні вироби катакомбних племен України.

Кілька років тому при розкопках курганів на землях радгоспу «Аккермень» у долині річки Молочної в катакомбі був виявлений горщик, що своїм оздобленням здивував археологів. Власне те, що побачили дослідники на його поверхні, мало нагадувало звичайний орнамент, для якого обов'язковий ритм, повторюваність у розміщенні певних елементів. Це був швидше якийсь загадковий малюнок. Зверху, правда, тут, як і на інших горщиках, була стрічка з чотирьох відбитків шнура, але нижче розміщувався фриз,

який ніс у собі, безперечно, перш за все неорнаментальне навантаження. Фриз, що оперізував горщик, складався з розміщених в ряд двох великих трикутників, направлених вершиною донизу, шеврону з орнаментальним заповнен-

«Письмо» та загадкові знаки на горщиках епохи бронзи.

ням, зигзага з восьми відрізків прямої лінії, а також двох неповторюваних композицій. Одна з них — це три короткі ряди вертикальних ліній, розміщені в три «поверхи»; друга займає прямокутне поле, покрите хвилеподібним заповненням. У кутках зигзага між трикутниками й шевроном розміщено п'ять окремих знаків у вигляді неправильних ромбів, драбинки, ялинки тощо.

Досі на півдні України і на суміжних більш східних степових територіях уже відомо близько 30 горщиків або їх уламків епохи міді-бронзи з загадковими малюнками й знаками на поверхні. Крім фігур-знаків, що ми їх бачимо на горщику із Аккерменського кургану, в комбінації «пиктограм» входять ще О-, П-, Г-, С-подібні фігури. Досить часто маємо зображення у вигляді хрестика, свастики, рамки тощо.

Не доводиться сумніватися в тому, що кожен подібний малюнок ховає в собі певний зміст, зрозуміти який, на жаль, ми ще не можемо через недостатність джерел. Ось чому кожна нова знахідка кераміки епохи бронзи з «письмом» розцінюється як важлива подія у вивченні історії найдавнішого населення нашої країни.

ЗРУБНИКИ Й КІММЕРІЙЦІ

Минали віки. Наприкінці II — на початку I тисячоліття до н. е. в степах України з'являються нові племена епохи пізньої бронзи — зрубники. Дехто вважає, що вони були безпосередніми предками скіфів.

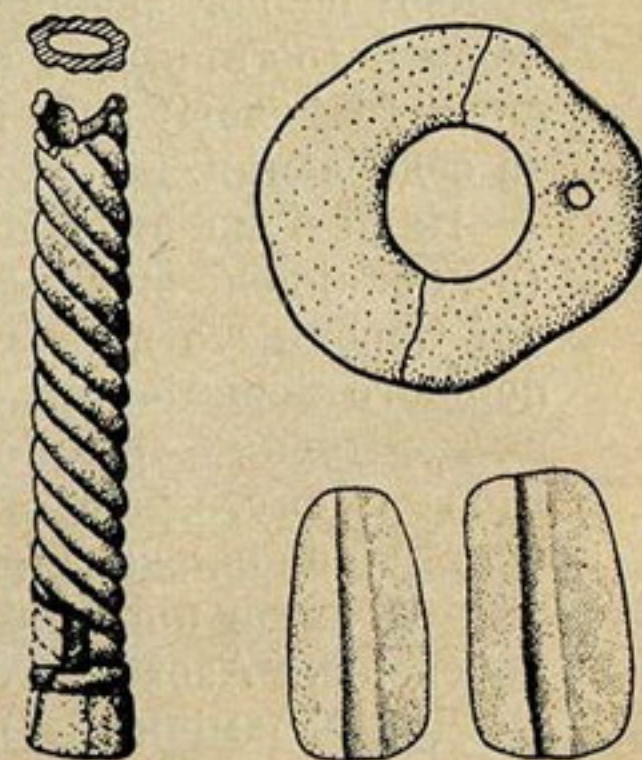
Зрубники насипали кургани до п'ятиметрової висоти. Небіжчиків ховали у домовинах, виготовлених з уламків граніту або з дерев'яних «рублених» колод, звідки й походить назва племен.

Покійників клали у скорченому положенні на правому або лівому боці, кисті рук — перед лицем. У домовину ставили, як і раніше, посуд з їжею і питвом та клали всілякі побутові речі й зброю — бойові молоти, списи. В кількох досліджених похованнях виявлено кістяні пряжки, пояси, кістяну ручку нагайки тощо.

Зрубних поховань трапляється в курганах дуже багато.

Поховання зрубної культури.

Ручка від нагайки, пряжка, виготовлені з кістки, та кам'яні правилка для стріл епохи бронзи.

Отже, то був досить численний народ степових скотарів півдня нашої країни.

Дослідники давно звернули увагу на неоднаковий склад знахідок при похованнях пізньої бронзи, особливо кераміки. Різною вона виявилася і в нашому кургані. У цьому легко переконаємося, побувавши в польовій лабораторії експедиції, де відбувається попереднє опрацювання знахідок — реставрація, шифрування та інвентаризація.

Перед нами на столах близько двох десятків глиняних посудин, низьких, приземистих, що за формою нагадують горщики з дуже широким горлом без вінець, або невеликі банки-макітерки майже з рівними стінками. В цілому посуд примітивної ручної роботи, погано згладжений, майже позбавлений орнаменту. А поряд кілька круглих вузькогорлих посудин у вигляді бокастих глеків чи великих корчаг. Їх поверхня старанно згладжена, а по плічках іде фриз красивого врізного геометричного орнаменту.

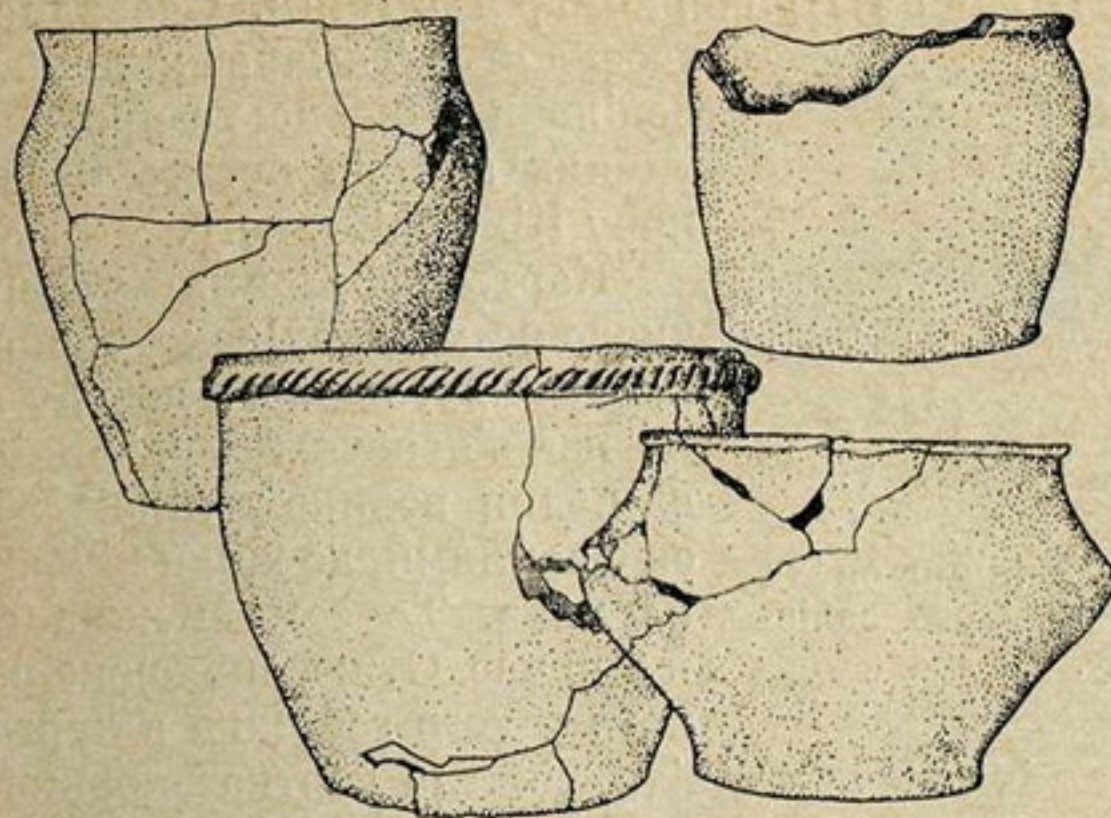
І так не лише тут, в камеральній лабораторії експедиції, а майже скрізь на півдні України. Посуд у похованнях пізньої бронзи завжди різний. Скрізь виділяються два основні його типи, два керамічні стилі, отже, й дві різні традиції технології його виготовлення, опрацювання поверхні та оздоблення.

Коли б ми всі відомі в науці посудини пізньої бронзи (а їх знайдено вже кілька тисяч) розставили на карті Східної Європи, то відразу помітили б, що майже весь посуд першого керамічного стилю — приземисті горщики й банки-макітерки — розмістився по берегах степової частини Волги, Дону, Сіверського Дінця й Дніпра. А район поширення чорнолискованого посуду з урізним орнаментом зайняв би лише порівняно вузьку смугу вдовж північного побережжя Азовського і Чорного морів, а також Крим.

Два керамічні стилі, дві культурні традиції на різних, хоч і суміжних, територіях свідчать про існування на пів-

дні України в кінці II — на початку I тисячоліть до н. е. двох різних народів.

Примітивний банкуватий посуд виготовлявся племенами зрубної культури, які мешкали в степових районах Східної Європи від Дніпра до Заволжя. Хто був творцем і по-

Глиняний посуд зрубної культури.

сієм другого стилю виготовлення досконалої чорнолискованої кераміки епохи пізньої бронзи, територія поширення якої пролягає до побережжя Чорного й Азовського морів?

До розв'язання цієї проблеми, поставленої уже кілька десятків років тому, археологи стали наближатися лише останнім часом після масових розкопок курганів на півдні України.

Описуючи прихід скіфів, грецький історик Геродот говорить, що вони витіснили з Північного Причорномор'я

племена кіммерійців. Про кіммерійців-«кобилодойців», «над усіх на землі справедливих», згадував ще раніше Гомер в «Іліаді» та «Одіссеї».

Країна кіммерійців — сильних і численних племен з високорозвиненою культурою, за даними топоніміки, охоплювала Північне Причорномор'я і Крим. Очевидно, вони заселяли і Таманський півострів, оскільки Керченська протока в античних авторів носить назву Боспору Кіммерійського.

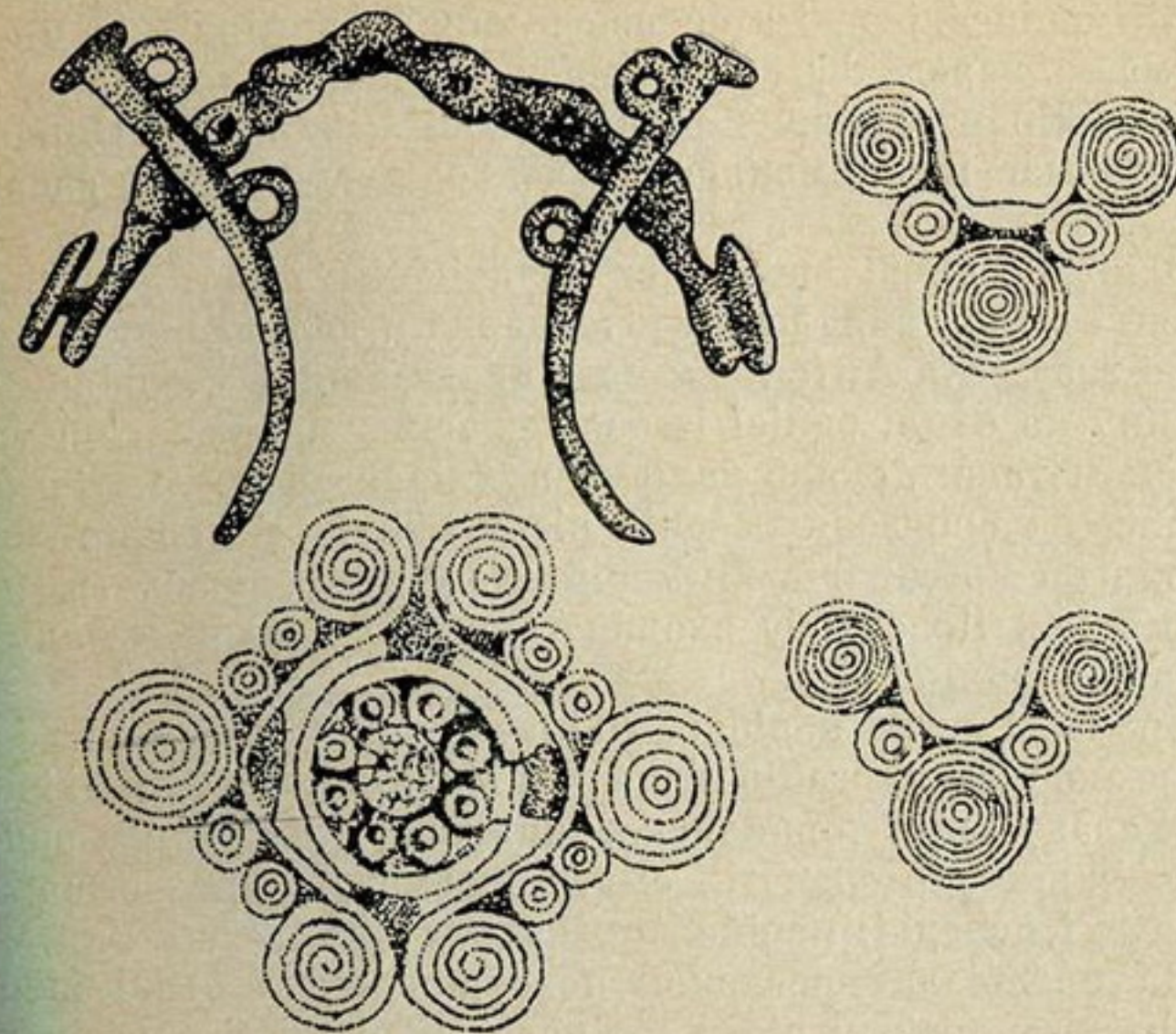
Горщик кінця епохи бронзи—раннього залізного віку.

Картографування тепер уже численних знахідок чорнолискованого круглотілого посуду пізньої бронзи з'ясовує, що район його поширення великою мірою збігається з землями, де жили кіммерійські племена. Те саме можна сказати й про час. Отже, знаходження кожного такого горщика в курганах —

це сигнал із глибини віків, «візитна картка» першого літописного народу з території України — кіммерійців.

Кіммерійські поховання в курганах трапляються дуже рідко, тому кожна пам'ятка на особливому обліку фахівців. До таких належить, наприклад, розкопане в 1959 році поховання в кургані поблизу села Зольного в Криму. Біля небіжчика, що лежав уже, на відміну від поховань зрубної культури, випростано на спині, знайдено понад 60 різноманітних речей, в тому числі чорнолискований глечичок відомого вже нам типу, залізний меч і брусочок при ньому, близько 30 бронзових, залізних і кістяних наконечників стріл, бронзові й кістяні «гудзики», а також набір складових частин коштовної вуздечки і зброї коня. Цей дуже цікавий і важливий набір складається з бронзових вудил, двох псалій і 20 нашивних декоративних пластин. Вудила і пса-

лії до них досить досконалої форми, відлиті з бронзи. Вони відносяться до рідкісних знахідок так званого кіммерійського металу. Декоративні пластини кістяні, ажурні, тон-

Бронзові вудила з псаліями та набір кістяних прикрас для вуздечки кіммерійського коня.

кої різьби. Чотири з них у формі лунниць, решта — ромбоподібної форми.

Як встановили фахівці, вироби «кіммерійського металу» за типами знарядь і хімічним складом бронзи дуже відрізняються від виробів зрубних степових племен. Типологічне вивчення й спектральний аналіз цих речей дали змо-

гу А. О. Щепинському, який проводив розкопки, датувати поховання в Зольному кінцем VIII — початком VII ст. до н. е. Отже, воно було здійснене безпосередньо перед приходом скіфів.

Кіммерійські речі з бронзи в такому вигляді, як ми їх бачимо, в передскіфський період виникли, безумовно, не відразу. Бронзолivarне виробництво Північного Причорномор'я має щонайменше півтисячолітню історію, засвідчену десятками багатих скарбів.

Однією з найбільш цікавих знахідок цього типу є інгулецький скарб, виявлений нещодавно в долині річки Інгулу поблизу села Антонівки на Миколаївщині. Закопаний у давнину на схилі однієї із балок давнім майстром чи торговцем металом, скарб налічував більше 80 предметів. Серед них 55 бронзових серпів різних типів, 13 сокир-кельтів, кілька кинджалів кіммерійського типу, браслети, підвіски тощо. До скарбу входив також 21 злиток металу — запас сировини.

Бронзові речі, подібні до інгулецьких, трапляються і при розкопках курганів південної України. Всі ці знахідки, як і характерний чорнолискований посуд, з кожним роком все чіткіше окреслюють смугу розмежування степових зрубних і передкіммерійських культур на півдні України.

На матеріалах розкопок поховань епохи міді-бронзи наочно видно відсутність майнової нерівності серед тогочасного населення. Отже, то був час, коли ще не було класів, не було держави. Епоха міді-бронзи — останній великий період первіснообщинної формації в розвитку людства.

Далі, з початком залізної доби, ми вступаємо вже в період класового суспільства, що започаткований на Україні приходом скіфів і виникненням на побережжі Чорного й Азовського морів грецьких міст-держав.

Перехід від епохи бронзи до залізної доби важливий і ще з одного погляду. В цей час закінчується дописемна

історія України, що тривала щонайменше кілька сот тисяч років. Починаючи з середини I тисячоліття до н. е., при вивченні історії й культури народів нашого півдня ми вже володіємо більшою або меншою кількістю писемних джерел.

ЦАРСЬКІ МОГИЛИ СКІФІВ

П'ята, шоста й сьома сторінки історії нашого кургану розповідають відповідно про життя й побут скіфських, сарматських та печенізько-половецьких племен, уже більш менш добре відомих також і за писемними джерелами.

У скіфський час розміри кургану доведені майже до сучасних. Він набув висоти близько 7 м, а його діаметр становив більше 50 м. У зв'язку з досипанням кургану над скіфською могилою його центр дещо перемістився до півдня і не збігався з вершиною первісного насипу на 6—7 м.

При копанні скіфської могили була частково пошкоджена крепіда-кромлех, створена навколо насипу в давньо-ямний час. Коли зняли чорноземний насип, на тлі материка з'явилися контури трьох круглих ям, розміщених близько одна від одної. Дві ями були набагато менші від третьої, поперечник якої становив понад 1,5 м. Вибираючи ґрунт і дрібне каміння, що заповнювали більшу яму, дослідники незабаром спустилися до рівня входу в підземелля, стеля якого, на жаль, обвалилася. Отож підземна камера, де мало бути поховання, була повністю засипана.

Водночас з розчищенням більшої ями вибиралося заповнення і двох менших. Вони спускалися вниз не вертикально, як перша, а похило, ніби дві великі нори поперечником близько 80 см. Як виявилось потім, це були дві грабіжницькі лазівки. Одна з них вела прямо до поховальної

камери, а друга — напереріз першій, з якою з'єдналася на глибині близько метра нижче початку материкової глини.

Як слід було чекати, поховання скіфа було пограбоване. Очевидно, внаслідок подвійних відвідин підземелля непрошеними гістьми й обвалилася його стеля.

Під завалом на дні поховальної камери лежали розрізані кістки дорослої людини, кілька кісток коня, два наконечники скіфських стріл. Лише в одному кутку, ближче до грабіжницької лазівки, лежав кістяк дорослої людини в анатомічному порядку. Поза покійника була, однак, дуже дивна. Він лежав на грудях, голова неприродно вивернута праворуч, права рука зігнута в лікті і повернута за спину, ліва також зігнута в лікті, але кисть під ребрами спереду. Ноги зігнуті в колінах і схилені трохи вбік. Збоку за спиною два великі камені, а поблизу колін плоска графітна плитка з гостро підправленим з одного боку поздовжнім ребром. І більше ніяких знахідок.

Положення кістяка, безсумнівно, свідчить, що перед нами рештки одного із грабіжників. Стоячи на колінах, він порпався в кістках вже пограбованого поховання. За цією «роботою» його й спіткав фатальний обвал стелі камери. Отож грабіжникові нашого скіфського поховання поталанило ще менше, ніж грабувальнику відомого Чортомлицького кургану, де обвал застав його з золотим відром у руках уже в лазівці при виході із підземелля.

Повна відсутність знахідок у скіфській могилі при очевидних слідах її пограбування також цінний факт. Він свідчить про початок періоду багатих поховань, а відтак і майнового розшарування.

Щоб переконатися в цьому, пригадаймо деякі факти з розкопок інших курганів приазовських і причорноморських степів.

...Понад півстоліття тому генерал у відставці М. Є. Бранденбург прибув на Україну, щоб поповнити експозицію

заснованого ним у Петербурзі артилерійського музею зразками стародавньої зброї — скіфської, сарматської, печенізько-половецької тощо.

Бранденбург, розпочавши розкопки курганів в Поросі, мріяв знайти поховання скіфа-воїна в повному бойовому обладунку — в панцері, шоломі, зі зброєю при ньому. Про те, що такі речі були у скіфів, він добре знав із описів Геродота.

Чимало землі перекопав тоді діяльний генерал, але в розкопаних ним могилах траплялися переважно бідні поховання кочовиків-торків. Багатих скіфських і сарматських могил тут не було.

Чимало вчених і після того продовжували пошук зброї та бойового спорядження скіфів. І лише зовсім недавно на сторінках багатьох газет і журналів раптом замиготіли сенсаційні повідомлення: «Унікальна знахідка археологів», «Скіфський воїн у повному обладунку». Мова йшла про справді виняткове відкриття, зроблене експедицією Інституту археології АН УРСР, що працювала в 1967 р. під керівництвом О. Г. Шапошникової на середній течії Інгулу.

Тут, поблизу села Нової Розанівки, був розкопаний курган. Під насипом в глибокій ямі виявлено поховання скіфського воїна. Він був покладений на розстеленому залізному панцері. Поруч на поясі, окутому бронзою, був підвішений залізний меч — акінак та сагайдак зі стрілами. Стріли мали бронзові тригранні наконечники (знайдено їх близько 200). Зверху сагайдак прикрашала стилізована голівка оленя, відлита з бронзи. Біля голови покійного — два залізні вістря до списа. В ямі виявлені також рештки коня, знайдено залізний ніж.

Але найбільш цікавий тут панцер, повний зразок якого виявлений вперше. Він складався з трьох частин — «куртки», «штанів» і шолома. Виготовлені вони на шкіряній основі, зверху покриті дрібними залізними пластинка-

ми — лусочками. Кожна пластинка, що у верхній частині має два отвори, пришта до основи тонким ремінцем. На куртці панцера пластинки трохи більші, на штанях і шоломі менші.

Виготовлений у такий спосіб панцер був еластичний, не заважав рухам воїна і водночас був надійним захистом проти ударів ворожих стріл, списа й меча.

Поховання скіфського воїна поблизу села Нової Розанівки має надзвичайно важливе значення для вивчення історії розвитку військової справи Східної Європи. Воно, однак, не належить до числа багатих, а тим більше до царських, що в степах України відомі уже досить добре.

Про одне з них, розкопане зовсім недавно, розповімо докладніше.

Якось до Інституту археології АН УРСР в Києві зателефонували з Мелітополя. Повідомлення було настільки важливе, що не минуло й кількох годин, як наукові працівники, захопивши з собою потрібне експедиційне спорядження, вилетіли на південь.

За кілька днів перед цим один з мешканців Мелітополя, копаючи на своєму подвір'ї колодязь, зненацька провалився в підземелля. Працівники Мелітопольського музею, які наступного дня були викликані на місце події, уважно обстежили камеру і, не виявивши нічого особливого, вирішили закласти розвідковий шурф. Коли досягли глибини кількох метрів, під лопатою заблищали невеличкі гудзики, бляшки та інші дрібні речі. За півгодини було знайдено до 200 золотих речей. Тут-таки виявлено нижню щелепу людини, невеликий бронзовий дзвіночок та кілька кованих із заліза зіржавілих цвяхів. Всі знахідки були зібрані на площі одного квадратного метра.

Київський археолог І. О. Тереножкін, якому було доручено керувати дослідженням цієї цікавої пам'ятки, розпочав стаціонарні розкопки на площі близько 150 квадрат-

них метрів. Згодом постала потреба розширити майданчик, але заважали будівлі. Подекуди дослідження довелося вести підкопом.

День у день протягом трьох місяців працювало кілька десятків робітників. Навколо вирости гори землі. Довелося використовувати транспортери. А щоб запобігти обвалам, стіни розкопу, який згодом досяг глибини понад 10 метрів, гірничі інженери зміцнили шахтним кріпленням. Місцеві мешканці розповідають, що кілька десятиліть тому на місці розкопок височів великий курган. Від нього уціліла тільки невелика частина насипу, випадково не знесена під час забудови.

Розкриваючи велику площу на місці кургану, археологи помітили плями двох великих ям. Більша з них, розміром 4×2 м, містилася в центрі, друга, трохи менша, — ближче до краю насипу. Як виявилось пізніше, перша вела до усипальниці скіфського царя, друга — до поховання цариці.

Розпочалися дослідження центральної ями.

П'ять, сім, десять метрів углиб...

Уже потьмарилися райдужні досі перспективи розкопок, почав закрадатися сумнів, чи правильно здійснюються роботи, аж раптом біля однієї зі стінок ями з'явився великий камінь, що стояв на ребрі. Коли відхилили його, перед дослідниками відкрився чорний отвір входу до катакомби — усипальниці скіфського царя.

На присутніх війнуло холодним і, здавалося, стисненим повітрям. Намагаючись щось розгледіти у півні, археологи обережно ступили вперед.

Далі дорогу перегороджував кістяк хлопчика.

Археологи, на жаль, прийшли сюди не першими. Ще в давнину тут побували грабіжники. Вони спустилися вниз, вибираючи заповнення у кутку вхідної ями, але в поховальну камеру проникли через отвір, пробитий у стелі.

Мабуть, вони не докопалися до входу в катакомбу, а може, вибрали інший шлях до неї, боячись переступити рештки юного охоронця.

У центральній усипальниці лежав скіфський цар. На ньому була залізна кольчуга і пишний одяг. Поряд лежала коштовна зброя. Майже всі золоті речі, на жаль, звідси винесено грабіжниками. Але, орудуючи, мабуть, наспіх і в напівтемряві, вони не помітили схованки, де були дуже цікаві речі.

Коли глину, що перекривала заглибину схованки, було знято, у світлі потужної електричної лампи червонястим кольором засяяла поверхня вкритого золотом сагайдака. У ньому лежало близько 70 нових бронзових наконечників стріл. Тут-таки, поруч, було покладено й лук, котрий, звичайно не зберігся.

Сагайдак підвішувався на бойовому окутому бронзою поясі. Він підтримувався через плече портупеєю, поспіль вкритою золотими бляшками. На них викарбувано досить цікаве зображення скіфської богині, що сидить на троні. В її руках велике дзеркало, а перед нею скіф, що п'є з ритону (ріг для пиття).

Але найбільш цікавою і цінною знахідкою в могилі царя була золота оправа сагайдака, на поверхні якої античні майстри золотої справи вигравіювали сцени з грецької міфології. Центральне місце тут займає сюжет, запозичений із легенди про життя відомого героя Троянської війни Ахілла. Ось він ще маленький. Його навчають мистецтву стрільби з лука. На другій сцені поруч він уже дорослий. Тут розповідається про перебування Ахілла у царя острова Скіроса Лікомеда, куди його сховала мати — богиня Фетіда. В такий спосіб вона хотіла перешкодити герою брати участь у Троянській війні, де за пророкуванням він мав загинути. Переодягнений у все жіноче, Ахілл живе в палаці серед царських дочок. В одній з них, Дідамії, від

Золота оправа сагайдака із царського поховання скіфів.

Ахілла народився син Неоптолем. Троянська війна тим часом продовжується несприятливо для греків. Щоб поправити становище, греки вирішили відшукати найхоробрішого сина Еллади — Ахілла. На розшуки споряджають хитромудрого Одиссея, який з'явився в палац Лікомеда під виглядом торговця. Розклавши перед дочками царя жіночі прикраси, а між ними зброю, він, коли всі зібралися, раптом подав бойовий клич. Ахілл схопив меч і скинув жіночий одяг, чим і викрив себе.

У середній частині верхнього фризса саме й зображена ця сцена, коли Ахілл хапає меч. Зліва від нього Одиссей, за яким жінка Лікомеда голубить зляканого Неоптолема. Праворуч Ахілла одна з дочок царя і Дідамія, що у відчаї прагне кудись кинутись. Далі на поверхні сагайдака зобра-

жуються інші сцени: проводи Ахілла на війну, його примирення з царем греків Агамемноном тощо.

Центральний малюнок з цими основними сюжетами облямовується візерунками фріза з рослинним орнаментом і зображенням сцен боротьби тварин — лева й вепра, левиці й бика тощо.

Царя з Мелітопольського кургану у потойбічне життя супроводжував озброєний раб-воїн, а біля входу в усипальницю, як зазначалося, лежав кістяк підлітка.

Над центральною могилою у великій ямі — двоє коней, загнuzданих і осідланих. І вуздечка, й сідла розкішно оздоблені прикрасами із заліза та бронзи.

Поряд з дослідженням підходів до центрального поховання розкопували й меншу яму. На глибині семи метрів відкрився вхід до катакомби. Він тягнувся коридором завдовжки 10 м у напрямі усипальниці царя і за півметра від неї закінчувався камерою цариці.

І це поховання також було частково пограбоване. Грабіжникам дуже заважав обвал стелі, який зберіг, треба гадати, більшу частину дрібних речей. Саме над цим похованням внаслідок обвалу утворилось невелике підземелля, в заповненні якого були знайдені перші золоті речі.

За приблизними підрахунками, на оздоблення одягу цариці витрачено більше двох кілограмів золота.

У коридорі, що вів до усипальниці цариці, знайдено кістяк рабині. Не з власної волі пішла вона в могилу за своєю володаркою. Пальці рук, що конвульсивно стиснулись, коли жінку умертвляли, так і лишилися на століття.

Убрання рабині бідне. Золотих речей немає зовсім. Виявлено лише одну невелику срібну сережку, намисто з простих бус і два браслети — бронзовий і залізний.

Проте і в коридорі виявлено також дуже цікаві речі. Тут знайшлося все, що потрібно було для цариці та її рабині. Під стінками стояло 11 амфор, в які колись налили

вино, бронзовий казан із кістками звареного барана, кілька чорнолакових глиняних посудин тощо. Навіть голку і веретено не забули покласти небіжчицям передбачливі родичі.

Тут-таки, в коридорі, розчищено волове ярмо і залишки окутого залізом скіфського воза.

Чи не на цьому возі зробила останню свою подорож до могили скіфська цариця?

Мимоволі згадуються слова грецького історика Геродота: «Коли вмирав скіфський цар, його сорок днів возили по всій країні. Всі, хто зустрічав процесію з трупом царя, повинні були виявляти тяжке горе — надрізувати волосся, шкрябати обличчя, протикати стрілою ліву руку і т. ін. Рідні й близькі померлого намагалися якнайкраще його «почастувати». Ховали царя під великим курганом. В могилу поряд нього закопували зброю, срібний і золотий посуд, харчі, коней і рабів...»

На території України уже розкопано кілька курганів скіфських царів. Серед них Куль-Оба поблизу м. Керчі, де була виявлена унікальна ваза із зображенням сцен побуту скіфів, кургани Солоха й Чортомлицький у степовому Подніпров'ї із славетною чортомлицькою вазою і золотим гребенем із зображенням скіфів, що воюють з греками. Дослідження царського кургану — Гайманової могили поблизу м. Запоріжжя — тривають і досі.

Та не тільки царські поховання скіфського часу виявлені при розкопках степових насипів. Набагато частіше маємо тут поховання простих скіфських воїнів, де годі шукати якихось золотих чи срібних коштовностей.

...Кілька років тому одна із експедицій Інституту археології АН УРСР здійснювала розвідку в районі Каховського водосховища. Якось на базу експедиції прийшов учень школи села Ушкалки. Передаючи бронзовий наконечник скіфської стріли, хлопець повідомив, що в стіні яру, на

дні якого було знайдено цей наконечник, стирчать ще якісь кістки.

Кістки, як виявилося, були дуже давнього походження. Вони залягали в непорушеній глині на глибині близько двох метрів. Розкопавши стіну, виявили ще два бронзові наконечники скіфських стріл. Загадковим, однак, було те, що кістки належали не людині, а якійсь тварині.

Щоб з'ясувати характер знахідки, було вирішено зробити на краю яру над місцем виходу кісток невеликий розкоп. Копати доводилось лопатами дуже обережно, знімаючи ґрунт тонкими шарами. А потім і лопати були замінені ножами. Невдовзі відкрилося поховання скіфського воїна.

У невеликій заглибині лежав людський кістяк. Череп трохи схилений набік, ноги й руки випростані. Біля правої руки — позеленілі від довгого лежання в землі бронзові наконечники стріл. Їх вістря спрямовані в один бік, втулки — в інший. Від втулок темними тоненькими смужками тягнуться рештки древок стріл. Останні лежали, очевидно, в шкіряному сагайдаку, котрий, як і лук, містився десь поруч, але не зберігся. Трохи збоку іржавими плямами темніли два залізні вістря серед зелених цятків бронзових наконечників.

Зліва — купка кісток молодого бика. Саме вони й виступали в стінці яру. М'ясо бика, безперечно, поклали в могилу як запас їжі для небіжчика.

У ногах людського кістяка знайдено кілька кісток коня, які разом з розкопаною поруч залізною пряжкою відкінської зброї, очевидно, мали уособлювати цілого коня.

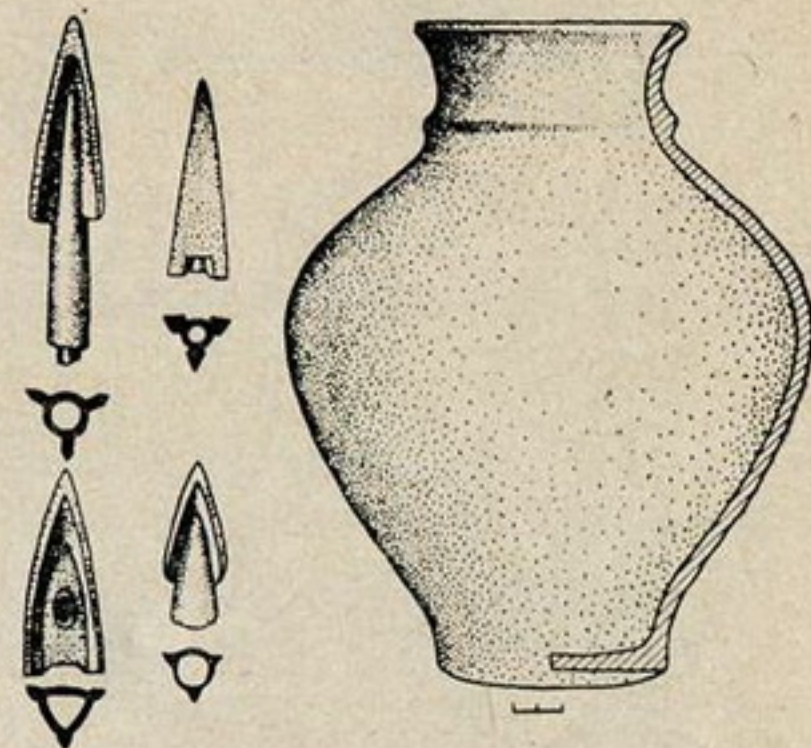
У головах поховання стояли три глиняні посудини кулястої форми, що нагадують невеличкі горщечки. Більша посудина була наповнена якимось зерном, можливо, просом, від якого збереглися ледве помітні рештки лушпиння. В один маленький горщечок, тепер зовсім порожній, під час похоронів, певно, налили води. В другий поклали жар

із домашнього вогнища, щоб він нагадував померлому рідну домівку.

Дослідження скіфських курганів майже єдине джерело, що доповнює або спростовує твердження античних авторів про культуру та історію скіфів VII—III ст. до н. е. Степові скотарські племена скіфів вели в основному кочовий спосіб життя, і тому поселення їх, які можна було б розкопувати, тут майже невідомі.

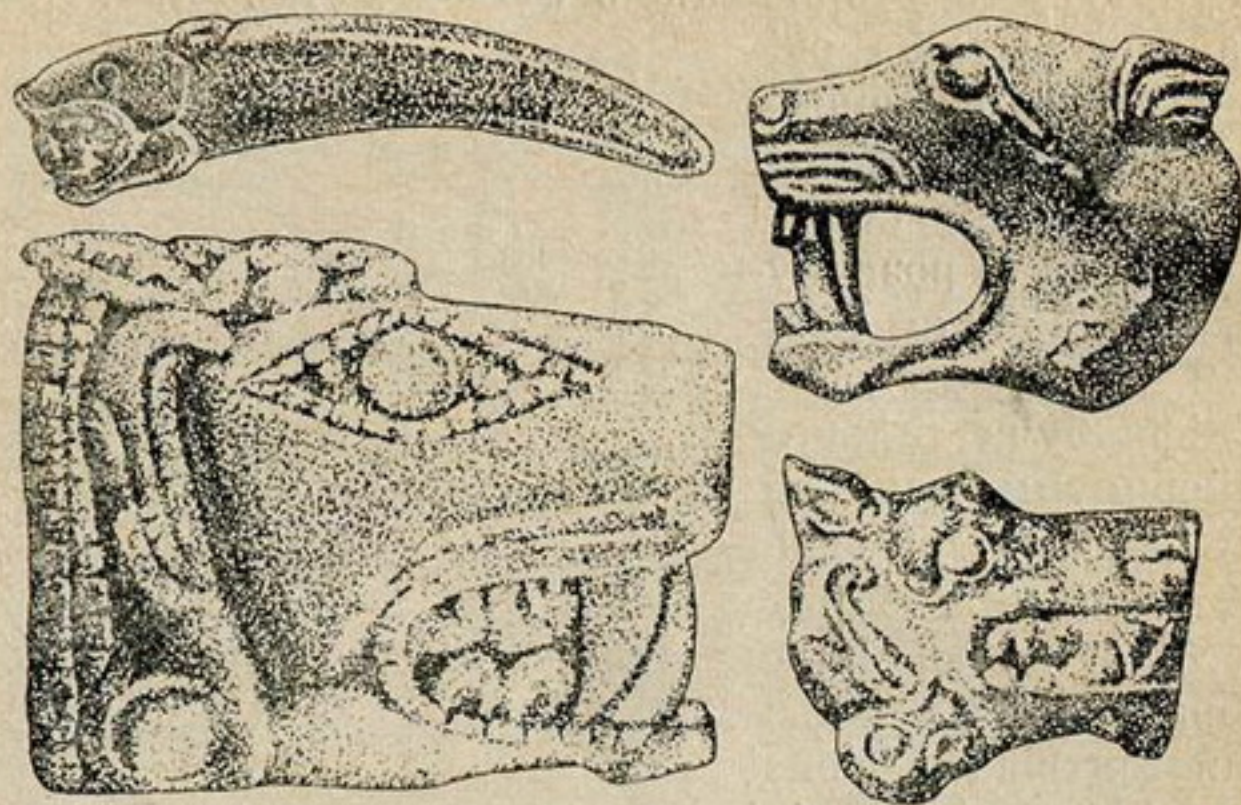
Скіфи були сильним і войовничим народом. Вони над усе цінували силу, відвагу й спритність. Все це знайшло відображення і в їхньому мистецтві. На бронзі й золоті, дереві й шкірі вони відтворювали образи хижих звірів, птахів, прудконогих коней, оленів і ланей. Манера передачі реальних образів була досить своєрідна. У хижака завжди в гіпертрофованому вигляді вирізнялися ті частини тіла, що символізують силу тварини, уособлюють її хижацьке єство — широко відкрита паща пантери, могутній дзьоб хижого птаха, лапа лева тощо. Олень зображується на повному скаку, а при змалюванні голови орла підкреслюється його око як символ неперевершеної гостроти зору.

Образи реальних тварин у скіфському мистецтві доповнюються зображенням фантастичних істот, наприклад крилатих грифонів з головою орла і тілом лева. Окрему сто-

Бронзові наконечники стріл та глиняний горщик з поховання рядового скіфа.

рінку в скіфському мистецтві становить особлива й своєрідна манера стилізації зображуваних предметів, виготовлених у вигляді бляшок, пряжок, розеток і т. ін. Самобутніми й неповторними є сцени з життя й побуту скіфів.

Зображення хижаків у скіфському «звіриному» стилі.

В арсеналі джерел про мистецтво скіфів маємо сотні окремих сюжетів, але кожні розкопки більш-менш визначного кургану приносять нові відкриття. У Мелітопольському кургані таких нових сюжетів виявлено близько десяти. Золоті бляшки з кількома невідомими досі зображеннями знайдено О. М. Лесковим в 1969 р. при розкопках багатого скіфського поховання в кургані поблизу Каховки. На одній із цих бляшок бачимо плямисту пантеру, що лежить боком, велика її голова з чітко позначеними очима повернена до глядача. Могутня паща стиснула горло і нижню части-

ну обличчя людини. Жертва в шапці, прикрашеній вертикальними смугами, зображена частково. Пантера притримує людину з боків і знизу могутніми передніми лапами.

Нова, досі не відома сцена з життя скіфів зображена на срібній вазі із Гайманової могили поблизу Запоріжжя, дослідження якої ще не закінчені.

Ось як описує начальник експедиції В. І. Бідзіля цю сцену.

«На зовнішньому боці вази широкий рельєфний фриз з зображенням сцени скіфського побуту. Композиція фриза складається з шести чоловічих фігур. В центрі — два літні воїни з широко розчесаними бородами, довгим, акуратно підрізаним волоссям. Одягнені вони в довгі каптани, облямовані хутром і вишиті на плечах. Біля воїнів коштовні горити з луком і стрілами, меч з оздобленим руків'ям і піхвами. Обидва воїни одягнені у вузькі штани, прикрашені нашивними бляхами, і в гостроносі черевики, затягнені поверх кісточок ремінцями. Відкриті частини тіла (кисті рук, лице) передані в сріблі, а одяг, взуття, зброя і все тло фриза виконані в золоті. Очевидно, дві центральні фігури композиції зображують воєначальників, що ведуть переговори. На протилежному боці вази ці самі воїни простягають один одному руку: скріплюють умову. Під ручками посудини зображені слуги, що підносять дари своїм володарям — міх з вином і гусака».

САРМАТИ, ПЕЧЕНІГИ, ТОРКИ

Скіфів у Причорноморських степах у II ст. до н. е. змінили також іраномовні племена сарматів, котрі прийшли десь із задонських степів. Кілька століть сармати й скіфи, що відкочували в Крим, жили поруч, поступово змішуючись.

Геродот та інші грецькі автори переказують нам, що у сарматів дівчата воювали нарівні з чоловіками. В античній міфології відома легенда про жіночі племена амазонок. Радянська історична наука спростовує легенду про амазонок як про окремий жіночий народ. Однак існування в скіфсько-сарматський час жінок-воїнів, які своїм озброєнням не поступалися перед воїнами-чоловіками, — не вигадка, а реальний факт.

Кілька років тому на побережжі річки Молочної в Приазов'ї археологи відкрили під одним із розкопаних курганів катакомбу розміром з невелику кімнату. На дні катакомби виявлено кістяк, котрий, за визначенням антропологів, належав дівчині 18—19 років. Тонкі лінії лицевих частин черепа говорили про її юність і красу. В головах дівчини лежала зброя — сагайдак, наповнений кількома десятками стріл, два списи із залізними наконечниками і широкий окутий залізом пояс. Десь поруч, певно, ще лежали неодмінні супутники воїна — лук і щит, але до наших днів не збереглися.

Юна воївниця мала різноманітні і для свого часу цінні прикраси — разки пірамідальних підвісок кольорової пасти, нижче ліктя — бронзовий і срібний браслети. Збереглися також чотири низки, очевидно, нашитих на одяг синіх бус з білими вічками. Поруч лежало бронзове дзеркальце.

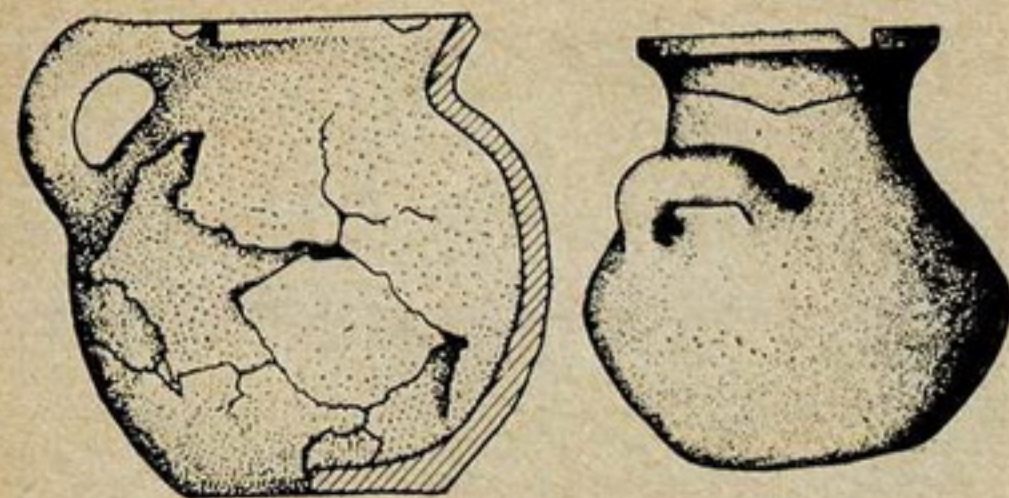
Тут було також все потрібне живій людині в побуті: в одному кутку катакомби стояла велика посудина, очевидно, для їжі, в іншому — два дерев'яні кухлі, що, можливо, були наповнені водою, залізний ніж з кістяною ручкою, свинцеве прясло, шило тощо.

Зброя в жіночих сарматських могилах досить часте явище.

Багатих царських поховань, подібних до могил скіфських царів і цариць, у сарматів виявлено мало. Очевидно,

майнове й класове розшарування тут не досягло такого рівня, як у скіфів.

За останні десятиріччя в степовій частині Східної Європи досліджено тільки одне багате, очевидно, царське, поховання сарматського часу. Маємо на увазі розкопки ле-

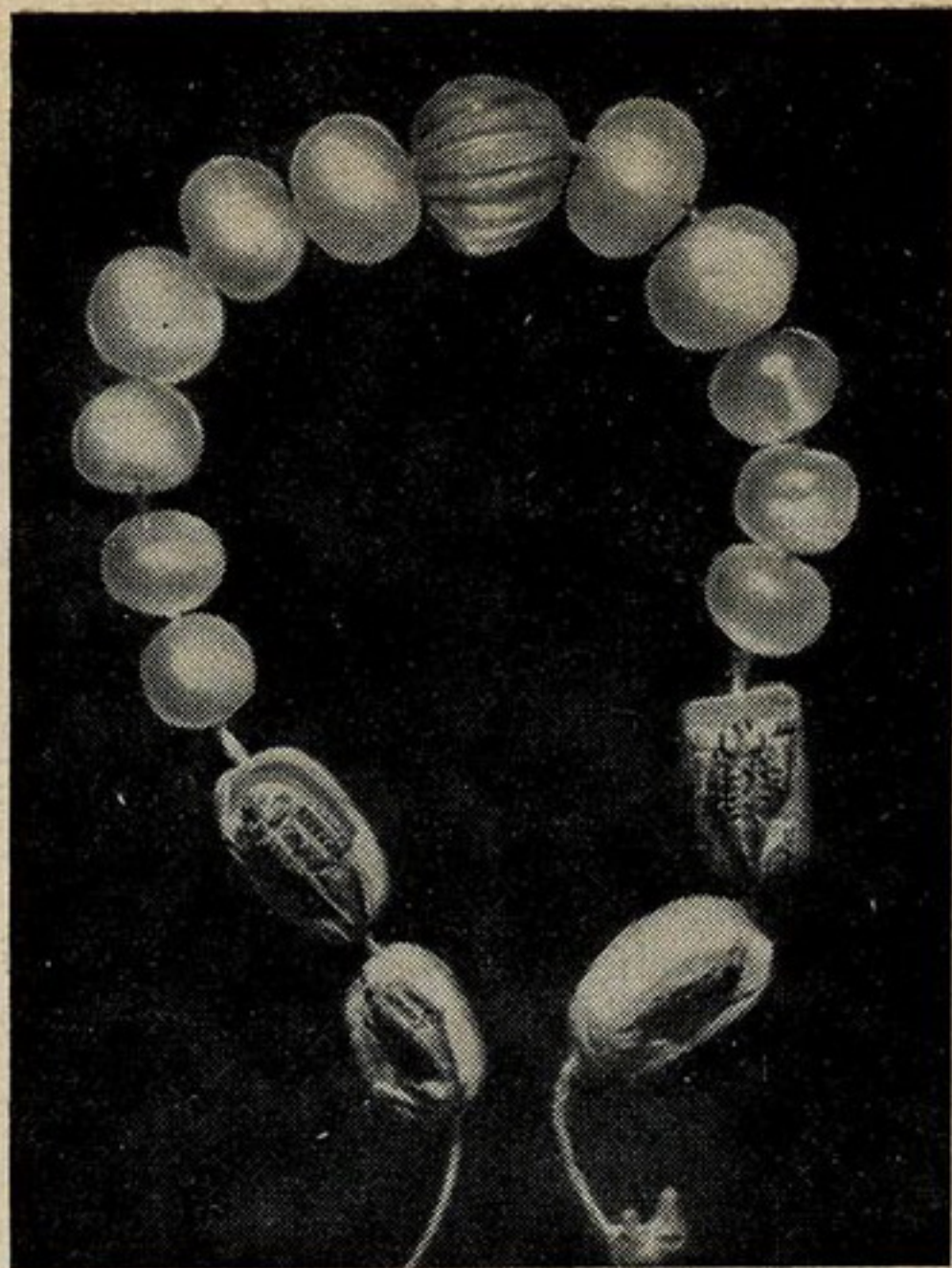

Глечики з сарматських поховань.

нінградського археолога С. І. Капошиної поблизу м. Новочеркаська в Ростовській області.

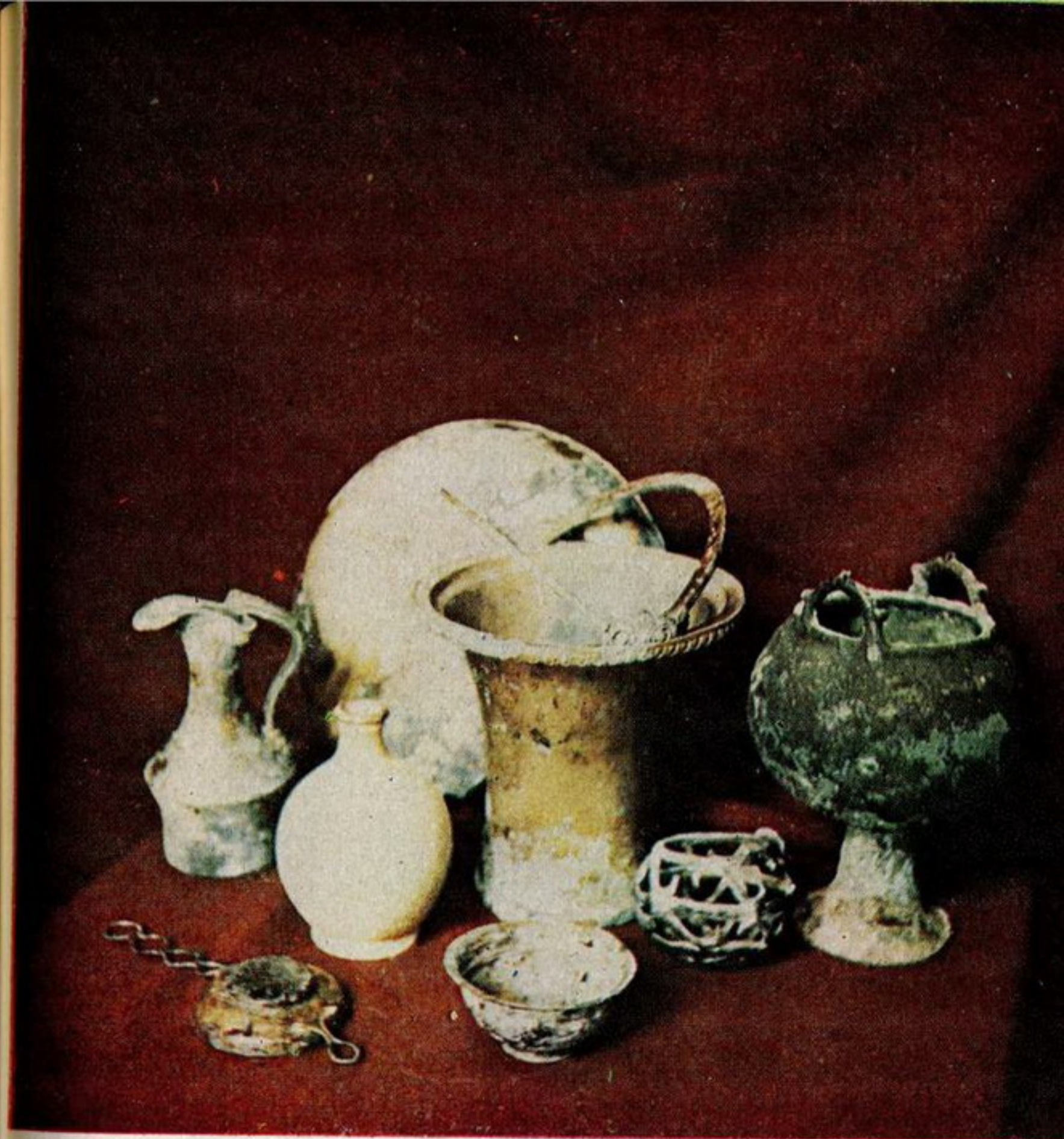
Під насипом великого кургану виявлено прямокутну могильну яму, де залягало поховання, пограбоване в давнину. В грабіжницькій лазівці знайдено понад 200 золотих бляшок, що прикрашували одяг похованого. Грабіжники, однак, не змогли забрати речі, розміщені за межами ями під насипом кургану. Ці знахідки слід пов'язувати, очевидно, з тризною по померлому. Тут знайдено глиняний, бронзовий і срібний з позолотою посуд, а також золоті прикраси кінської вуздечки і зброї.

З розкопок цього кургану найбільшу цінність для науки становлять зображення на срібних вазах і золотих бляхах—фаларах. Вся поверхня ваз покрита зсередини красивим пір'ястим орнаментом, а в центрі кожної з них вираховано силует морської діви-нереїди, що пливе на трито-

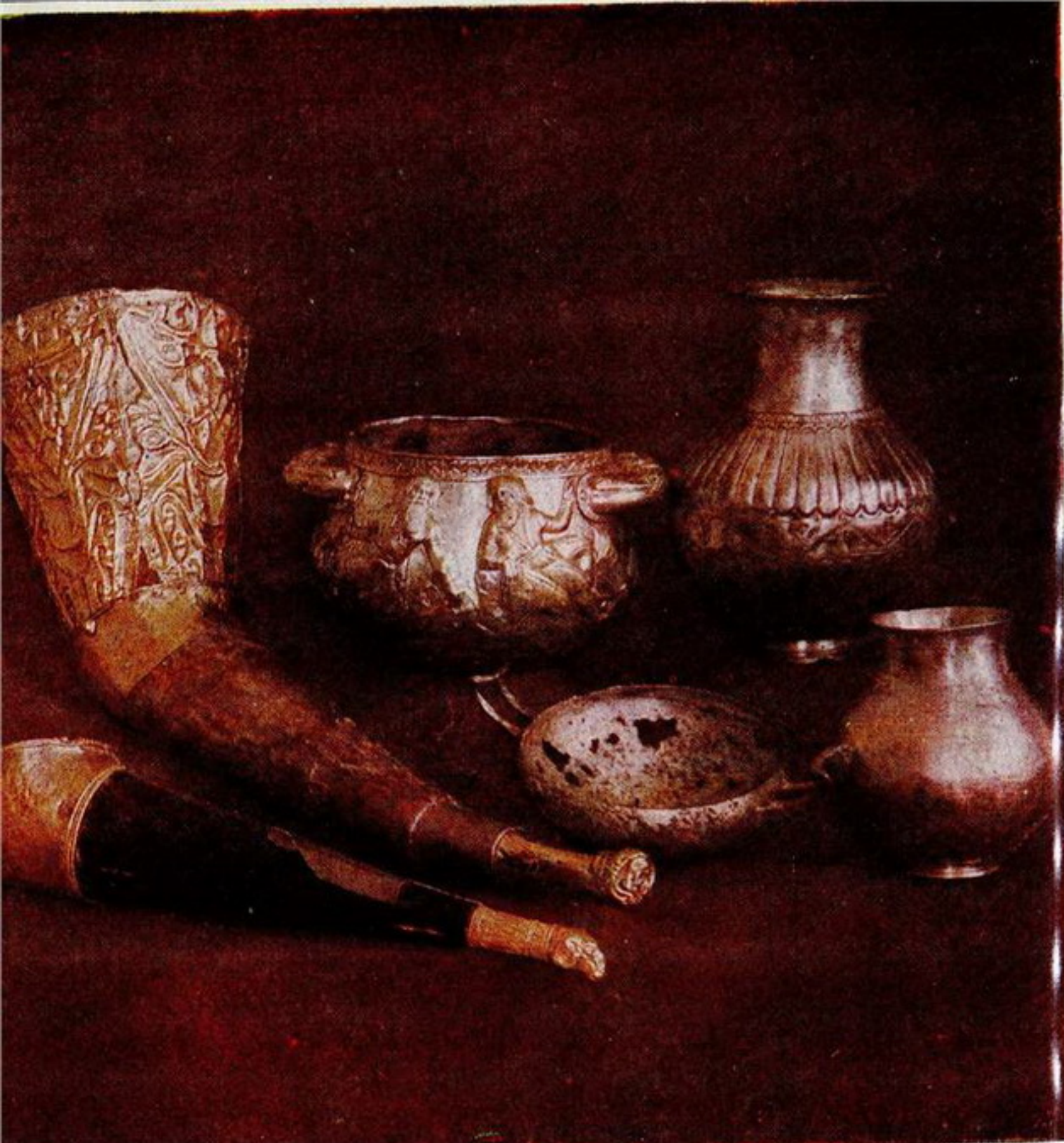

Намисто заможної сарматки з напівкоштовних каменів та єгипетської пасти.

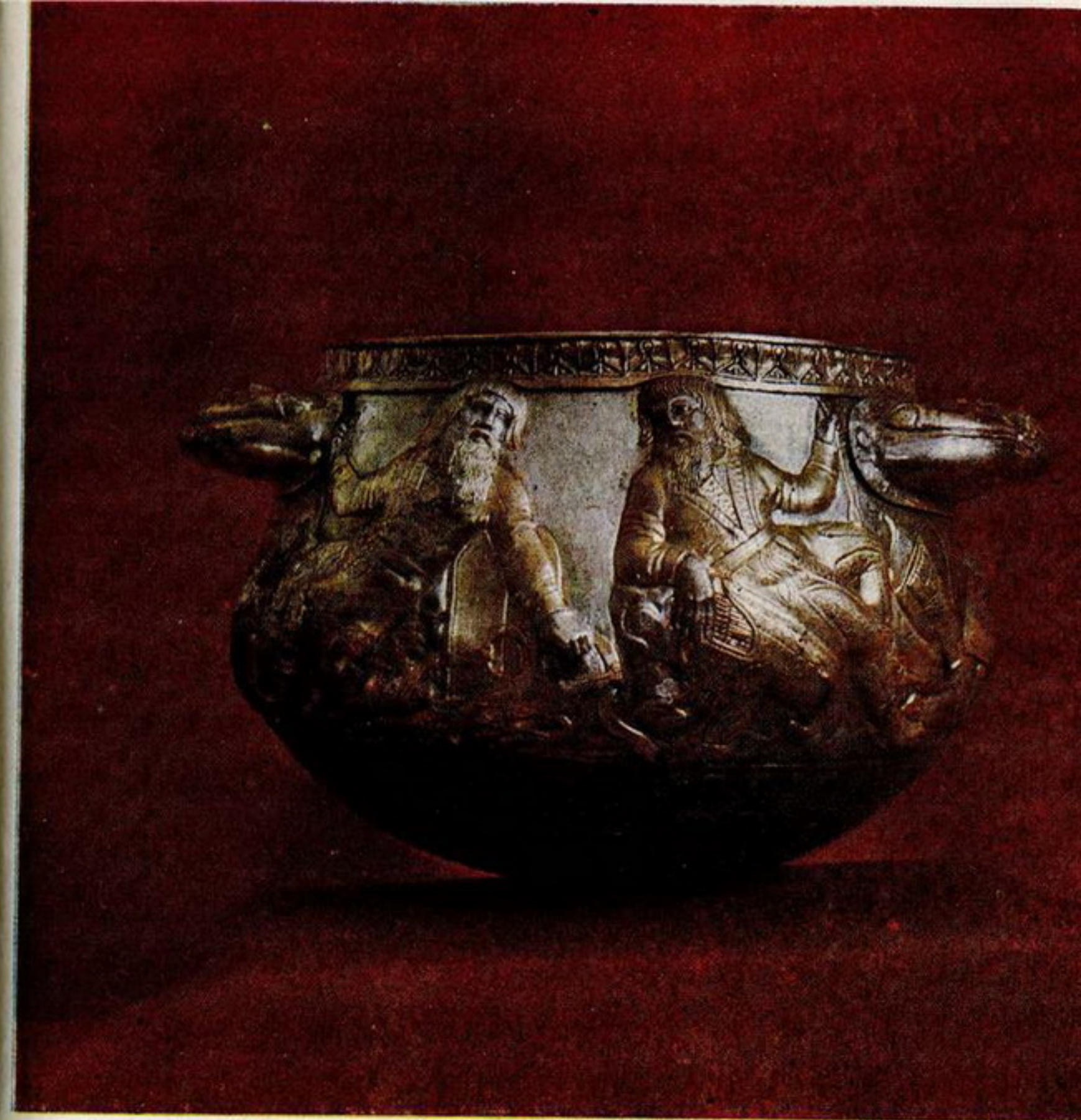
ні або на морському коні. На фаларах зображено пантер і голови птахів, а також фігури фантастичних істот грифонів. Один грифон терзає пантеру. Очі, вуха, стегна тварин інкрустовані бірюзою і сердоліком. Срібні й золоті вироби Новочеркаського поховання вказують на високий рі-

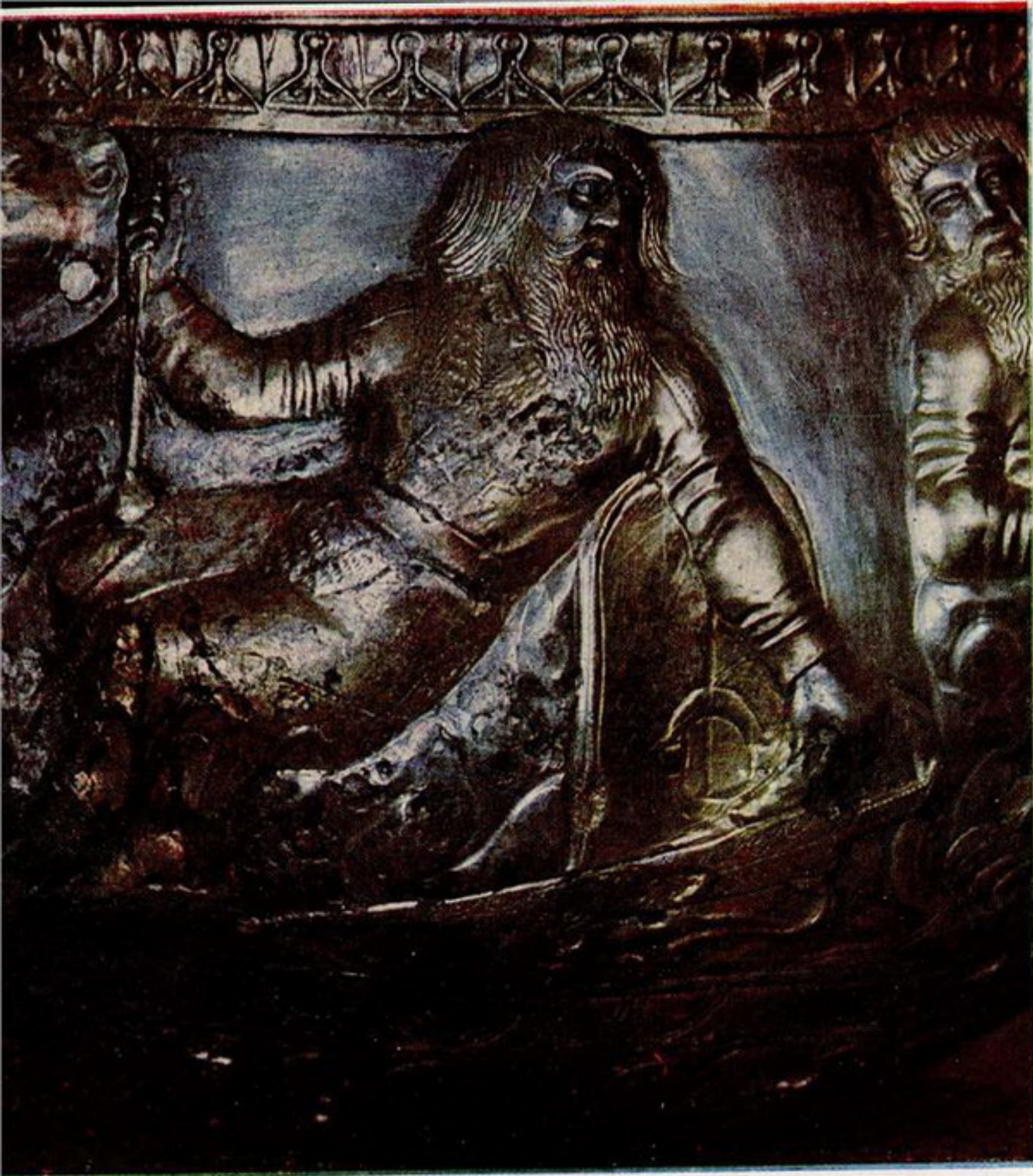
Казан, відро, таріль та інший бронзовий позолочений посуд з царського поховання Гайманової могили.

Срібний та золотий посуд з поховання скіфського царя
в Гаймановій могилі.

Срібна позолочена ваза з Гаймапової могили.

Зображення воєначальника на срібній вазі з Гайманової могили.

вень ювелірного мистецтва, що розвивалося в Приазов'ї, Причорномор'ї і Криму на початку нашої ери. Вважають, що фалари, розкішно інкрустовані напівкоштовним камінням, виготовлялись у майстернях Боспору, який був тоді центром поліхромного інкрустаційного стилю Східної Європи. Вази не місцевої роботи, а мають італійське походження, що вказує на поживавлені торговельні зв'язки сарматського світу з країнами Середземномор'я.

Розкопки в Новочеркаському важливі ще й тому, що показують наявність у курганах скарбів не обов'язково в глибоких поховальних ямах і катакомбах, а й просто на давній материковій поверхні в будь-якому місці під насипом кургану.

Цікаво, що поблизу цього кургану ще в середині минулого століття був знайдений так званий новочеркаський скарб, до якого входила відома тепер у всьому світі діадема сарматської цариці. Зображення діадеми з халцедоною голівкою жінки з римською зачіскою можна побачити майже в кожному підручнику з археології й стародавньої історії Європи. Дуже можливо, що в нижній течії Дону поблизу сучасного міста Новочеркаська містився центр могил сарматських царів.

Найпізніші поховання, що трапляються в наших степових курганах, відносяться до середньовіччя і належать племенам кочовиків — печенігам і спорідненим з ними торкам, половцям та ін.

Ці племена тривалий час були безпосередніми сусідами Київської Русі. З ними київські князі воювали й торгували, ворогували й дружили. Особливо цікава історія торків, кочовища яких безпосередньо межували з руськими землями. До середини XI віку вони разом з печенігами були господарями степів, зокрема, очевидно, донецьких, де в топоніміці збереглося багато назв, зв'язаних з торками, — ріка Торець, міста Тор, Торчиськ. Там, по Сіверському Дінцю,

як повідомляє літопис, у торків були навіть міста-зимівники — Шурукань, Сугрів, Балин тощо. З приходом у степи половців торки відкочували на захід, на Правобережжя, і поселилися, за згодою київського князя, в Пороссі. Перебуваючи в мирі з Києвом, вони стали певним захистом від наскоків половецьких ханів. З цього часу торків (чорних клобуків) київський літопис звичайно називає «свої погані», очевидно, на відміну від жорстоких і підступних половців — лютих ворогів як слов'ян, так і торків.

Описом одного з найбільш цікавих кочівницьких поховань ми хочемо закінчити перегляд «книги» написаної історії, що її допомагають прочитати розкопки степових курганів нашого півдня.

Поховання кочівника замикало собою історію нашого кургану з Нижнього Подніпров'я. Воно було впущене в шар останніх двох досипань кургану на глибину близько 1,5 м. Воїн, що, можливо, загинув у бою, був покладений у кольчугі зі списом і залізною шаблею. Тут же виявлено лук і сагайдак із стрілами, залізне кресало й уламок кременю. Форма й розміри лука встановлюються за розміщенням його кістяних обкладинок. Лук мав довжину близько 1,75 м. Сагайдак був виготовлений із березової кори і також облямований кістяною обкладинкою з різьбленим орнаментом. У сагайдаку містилося кілька десятків наконечників залізних стріл.

Навколо поховання розчищено 10 черепів і багато кінських кісток. У двох випадках коло черепа лежать кістки ніг, причому в такому порядку, ніби в могилу закопали коня. Серед черепів в одному місці виявлено залізні елементи зброї: дві пари стремен, вудила з псаліями, два окуття передньої і задньої лук сидла. На псаліях збереглася бронзова з позолотою інкрустація. Відомо, що псалії цього типу побутували у степовиків Подніпров'я зовсім недовго: Х — перша половина ХІ ст. н. е. Таким чином, можна зробити

перший висновок: перед нами поховання печеніга або торка, але не половця, котрі з'явилися у степах Подніпров'я, як ми вже знаємо, лише в кінці ХІ ст. Більше того, за даними розкопок можна визначити точно, що розкрите поховання належить торку. Про це свідчать очевидці.

Арабський мандрівник Інб-Фадлан, що відвідав наші степи в Х ст., так описує процес похорону в торків: «Якщо помре хтось із них, то для нього копають велику яму у вигляді будинка, візьмуть його, надінуть на нього куртку, його пояс, лук... І положать в його руку дерев'яний кубок з набізом, поставлять перед ним дерев'яну посудину з набізом, принесуть все, що він мав, покладуть з ним в цьому будинку... Потім візьмуть його коней і залежно від їх кількості заб'ють з ним сто голів або двісті голів, або одну голову і з'їдять їх м'ясо, крім голови, ніг, шкіри та хвоста...»

Потім, пише мандрівник, зі шкіри, голови й ніг коня торки роблять опудало, а також вирізають із дерева кілька ляльок. Все це кладуть до могили. За віруванням торків, на цьому коні покійник має в'їхати в рай, а ляльки-отроки повинні слугувати йому на тому світі.

Доводиться лише дивуватись, наскільки збігається опис очевидця Х ст. з даними сучасних розкопок археологів.

При похованні торка в нашому кургані не виявлено тільки дерев'яних ляльок. Або вони не збереглися, або небіжчик за життя не зміг забити жодного ворога. За віруванням торків, ляльки клалися до могили за кількістю забитих покійником ворогів. В інших похованнях торків степового півдня такі ляльки трапляються, хоча й рідко. Дві дерев'яні ляльки, наприклад, з грубо вирізаними рисами лиця і коротенькими руками знайдено в могилі кочівника, давно дослідженій відомим археологом В. О. Городцовим поблизу Торчиська в донецьких степах.

Колись поблизу поховання кочівника на нашому кургані стояла і кам'яна статуя. Уламки її нижньої частини

виявлені на вершині кургану в землі. Самої статуї, котра, очевидно, мала форму добре відомих у степах України кам'яних «баб», знайти не вдалося. Вона, як і тисячі її подібних, давно, мабуть, була знята з могили і в ліпшому

випадку потрапила десь до місцевого музею.

До речі, кілька слів про кам'яних «баб».

Ці твори стародавньої монументальної скульптури є одними із перших предметів української давнини, що звернули на себе увагу вчених. Але й досі таємницю їх створення не розгадано. В науковій літературі, особливо давній, можна зустріти стосовно цього добрий десяток різноманітних припущень.

Справа в тому, що всі кам'яні статуї півдня України вважались створе-

ними одночасно. Їх намагалися пов'язувати з одним якимось народом — скіфами, сарматами, гунами, болгарами, половцями, печенігами та ін. Насправді питання їхньої етнічної та культурної приналежності має вирішуватись інакше. Як це доведено тепер, серед кам'яних статуй України виділяється кілька типів, що не подібні між собою ні за зовнішнім виглядом, ні за часом створення. У нас відомі: 1) стели кемі-обинських племен Криму й спорідненого з ними населення епохи міді-бронзи Північного Причорномор'я; 2) стели-статуї скіфських воїнів; 3) кам'яні «баби» степових кочовиків середньовіччя.

Кам'яна скульптура скіфського воїна.

Про стели епохи міді-бронзи докладно говорилося вище. Від них дуже відрізняються стели-статуї скіфських воїнів, що зовсім не схожі й на середньовічних кам'яних «баб».

Одним із найліпших зразків статуї скіфського воїна є виявлена недавно фігура поблизу села Ольхівчик на Донеччині. Висічена з пісковика, вона передає образ воїна в повному бойовому спорядженні. Деталі фігури й предмети спорядження виконані технікою плоского рельєфу. На голові воїна аттичний шолом з напотиличником, на шиї — кругла вита масивна гривна. Каптан підперезаний широким поясом, до якого причеплена зброя: меч-акінак, сагайдак з луком, бойовий молот і нагайка. Груді воїна захищають нашивні панцерні пластини. Досить частим атрибутом спорядження на скіфських фігурах буває ще ритон, якого воїн тримає в руці.

Нещодавно поблизу села Григорівки Запорізької області на курганному полі знайдено стелу-статую досі невідомого типу. На відміну від типових фігур скіфських воїнів з багатим арсеналом озброєння ця, висічена з брили вапняку, має зовсім «мирний» вигляд. На її поверхні досить добре виділено велику голову, перехватом показано талію, протертою канавкою позначені руки. Предметів озброєння немає. Стела з Григорівки за манерою моделювання верхньої частини тіла дещо нагадує стелу, давно знайдену в селі Красногірці на Дністрі. Цікавою особливістю останньої є позначення на грудях ще однієї людської фігурки, можливо, немовляти на руках у матері.

Є деякі підстави вважати, що стели з Григорівки і Красногірки трохи пізніші за скіфські й відносяться до сарматської епохи.

На жаль, скіфських і післяскіфських стел виявлено ще дуже мало — в межах України не більше трьох десятків. Тому відкриття кожної нової фігури цього типу розціню-

Кам'яні «баби» в парку Великоанадольського технікуму на Донеччині.

ється як важливий внесок у справу вивчення стародавнього монументального мистецтва України.

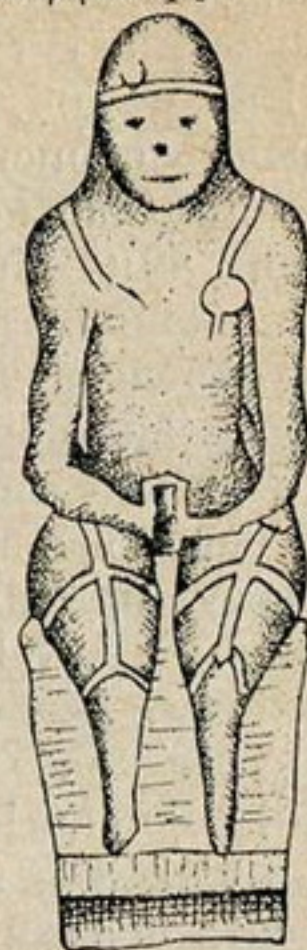
Натомість «баб» середньовічних степових кочівників відомо вже багато. У деяких музеях півдня України, наприклад у Дніпропетровському, Ізюмському, їх зібрано більше 20—25 примірників. Інколи такі статуї ще можна побачити і на приватних садибах або в громадських парках. Близько трьох десятків «баб» зосереджено, зокрема, у парку Великоанадольського технікуму Донецької області.

За давнини кам'яні «баби» стояли на степових курга-

нах. Кам'яний бовван був закопаний, наприклад, на вершині згадуваної Чортомлицької могили. Посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота, що побував у запорожців 1594 року, писав під час подорожі по Дніпру: «По минули ми далі Сім Маяків — висічені із каменю числом більше 20, що стояли на курганах або могилах на татарському боці». Про «человеков по древнему обычаю от камня сделанных», що часто траплялися в південних степах, говориться і в одному із руських переказів.

Серед кам'яних «баб» найчастіше зустрічаються жіночі зображення, значно рідше — чоловічі. Характерним і неповторним є сам стиль виконання фігур — статечна поза стоячої або напівсидячої людини, що в руках, складених на животі, тримає чашу. Одяг пишно гаптований, на грудях разки намиста, з-під шолома чи якогось іншого наголовного вбрання звисає багато дрібних косичок, на скронях — підвіски, на поясі жіночих фігур — дзеркало, на чоловічих — лук, сагайдак, шабля тощо.

Збереженість «баб» різна: одні дуже пошкоджені, а на деяких вирізьблені деталі обличчя, одягу, прикрас ще збереглися досить добре, хоч і вистояли просто неба якихось 8—9 століть. Нам тепер навіть важко уявити, який первісний вигляд мала різьба на поверхні цих скульптур за часу їх виготовлення. Недавня знахідка частин кам'яної «баби» на Ворошиловградщині свідчить, що карбування давніх майстрів на камені мало прямо-таки ювелірний характер. Ця виготовлена з великою майстерністю статуя кочовика

Кам'яна «баба» з бережжя Сіверського Дінця.

чомусь була швидко розбита, а її частини закопані в насип кургану. Завдяки цьому поверхня «баби» зовсім не зазнала руйнівної дії атмосферних чинників. І ось ті деталі, що ми тепер бачимо на поверхні статуй дуже стертими, часом ледве помітними, тут виступають чітко, немов сьогодні викарбувані на металі. Вражає виняткова чіткість ліній, що оконтурюють обриси губ, підборіддя, вух, до дрібниць пророблене плетиво косичок, орнамент підвісок і грані бус. Поверхня лиця рівно вигладжена і підшліфована.

Можливо, творці кам'яних «баб» ще не володіли умінням передавати портретну точність зображуваних людей, але типовий образ людини-степовика свого часу вони створили унікальний і різцем володіли бездоганно.

Тепер вже, здається, серед учених ні в кого не викликає сумніву приналежність кам'яних «баб» степовим кочовикам XI—XIII ст. Але кому саме: печенігам, торкам чи половцям? Більшість даних, здається, свідчить про те, що творцями «баб» були половці. В. Рубрук, західноєвропейський чернець і мандрівник, який переїжджав через наші степи у 1253 р., зауважив, що «комани», тобто половці, «насипають великий горб над померлим і ставлять йому статую, повернену лицем на схід, що тримає у себе в руці перед пупком чашу». Створення половцями кам'яних скульптур засвідчують і азербайджанські джерела XIII ст. Проте, що саме половецькі майстри могли висікати ці статуї, вказує форма та обриси обличчя зображуваних, в яких, безперечно, простежуються риси монголоїдності. Серед трьох народів, котрі найдовше заселяли наші степи, половці мали, здається, найбільш виражені монголоїдні риси. Торки кам'яних «баб» на могилах померлих, очевидно, не ставили. Інакше такий уважний спостерігач, як Ібн-Фадлан, що докладно описав їх поховальний обряд, безумовно, не поминув би такого факту. Про ритуал поховань у печенігів відомостей маємо небагато, але, враховуючи їх спорід-

неність з торками, треба думати, що вони не мали звичаю ставити кам'яні скульптури.

Створені половецькими майстрами скульптури кам'яних «баб» поза всякими сумнівами належать до скарбниці світового монументального мистецтва. Вони заслуговують на більшу увагу як краєзнавців і музейних працівників, так і вчених-істориків та мистецтвознавців.

КУРГАНИ — НЕОЦІНЕННІ СКАРБИ НАУКИ

Ми описали ідеальний випадок зосередження в одному кургані кількох десятків поховань різних епох, що трапляється, однак, дуже рідко. Частіше курган має лише 5—10 поховань епохи бронзи. Багато курганів насипано також над скіфськими могилами. Сармати, печеніги, половці та інші кочовики здебільшого користувалися могилами, насипаними їх попередниками, хоч інколи споруджували й самі.

Але кожен курган, до якого б часу він не відносився і скільки б поховань не мав під своїм насипом, при науковому дослідженні обов'язково вносить новий штрих в розуміння того або того історичного періоду. Кожен нерозкопаний курган — це в потенції цінний рядок чи навіть ціла сторінка незаписаної історії далекого минулого нашої краю. Ось чому так гостро ставиться питання про розкопки всіх курганів, що потрапляють в зону новобудов. Жоден із них не повинен загинути під ножами бульдозерів чи скреперів без попереднього вивчення фахівцями-археологами.

Отож зрозуміло, якої непоправної шкоди завдають нау-

ці ті господарники, які по-варварському руйнують пам'ятки старовини, зокрема кургани. А такі у нас, на жаль, ще є. Прикро, що охочі до всякої сенсації кореспонденти місцевих газет, повідомляючи про факти руйнування, намагаються говорити з якимсь піднесенням і штучним пафосом. Ось як, наприклад, описує «Луганська правда» обурливий факт руйнування одного кургану в межах міста Перевальська Ворошиловградської області.

«...Люди, що зібралися, з цікавістю дивилися, як металічний леміш бульдозера вривався в вікову землю кургану і розносив її в різні боки. Раптом заскреготав метал. Під бульдозером загуркотіли камні і задзвеніли уламки великого мідного котла. Під натиском трактора вони розлетілися в різні боки. І коли було зроблено ще кілька заїздів, хтось із хлопчаків крикнув:

— Зупиніться, дядю!

І всі побачили під гусеницями трактора меч у ножнах, прикрашений зверху золотом, що сяяв, як жар-птиця...»

Всякі коментарі тут, як кажуть, зайві.

Курган руйнувався механізаторами місцевого управління з відома міської влади. Археологи на місце події були викликані лише після того, як могила вельможного скіфа була зруйнована, а речі з неї розійшлися по руках...

Ось ще один приклад із «Зорі Полтавщини» за 1968 рік. «Неподалік від контори колгоспу ім. Шевченка і Друголиманського сільського клубу на Решетилівщині десятиріччями височіла могила. За генеральним планом забудови села тут зводиться восьмирічна школа. Вирішили могилу зрівняти. Запрацював бульдозер. Раптом сталеве лезо його наткнулося на якісь дерев'яні облопки. Будівельники придивились ближче і побачили залишки труни з товстих дощок. Вони лежали кількома шарами. По лаштунках, знайдених в могилі, неважко було здогадатися, що там поховані воїни: металеві предмети, схожі на ножі, залишки яко-

гось полотнища (очевидно, бойове знамено), шкіряні сумки і дві монети розміром з наш п'ятак чеканки 1824 року...» «Яких же воїнів поховано біля села Другий Лиман?» — запитує газета і додає: «Слово тепер за істориками-краєзнавцями».

А нам здається, що перше слово тут мали б взяти не вчені-історики (яким тепер там робити вже нічого), а прокуратура області. Саме вона могла б запитати товаришів із Решетилівщини: хто дозволяв руйнувати могилу, що, як і всі пам'ятки старовини в нашій країні, охороняється законом? І друге: чому земляні роботи на кургані, якщо його справді треба знести в зв'язку з реконструкцією села, виконувались без фахівців-археологів?

На жаль, фактів руйнування курганів з відома місцевих органів і господарських організацій можна було б навести багато.

Спорудження в нашій країні величезної кількості нових фабрик і заводів, шахт, гідроелектростанцій і зрошувальних систем, залізничних і шосейних доріг, як і перебудова та розширення міст, часто супроводжуються великими земляними роботами. Отже, будівельники досить часто завдають великої шкоди пам'яткам історії і культури. Особливо страждають різні археологічні об'єкти — давні стоянки, поселення, городища, могильники й кургани. Чимала кількість цих пам'яток гине також унаслідок щорічних сільськогосподарських робіт.

Для курганів степового півдня, що тисячоліттями тут височіли, наступили чорні дні. Давні мешканці степів споруджували кургани на високих місцях плато по вододілах річок, тобто саме там, де тепер найчастіше прокладаються дороги і споруджуються трубопроводи зрошувальних систем. Все це разом з інтенсивним розорюванням полів призводить до масового знищення курганів.

У наш вік потужної землекопальної техніки нема ні-

якої складності за один-два дні розгорнути будь-який курган середніх розмірів. Цим, на жаль, користуються деякі несвідомі господарники, за розпорядженням яких таємно від науковців зносяться цілі курганні групи. Так, наприклад, ще двадцять років тому на плато правого берега балки Вільнянки північніше Запоріжжя було 18 курганів, тепер там лише 8. В іншій курганній групі поблизу села Вільноуланівське тієї самої області із дев'яти насипів збереглося тільки два. Як зникають кургани, видно хоча б з діяльності голови колгоспу «Комунар» Новомиргородського району на Кіровоградщині В. І. Хижняка, який в 1966 році, замовивши у відділенні «Сільгосптехніки» бульдозери, наполовину зруйнував сім найбільших курганів. У них знищено десятки давніх поховань, в тому числі одна скіфська могила з набором різноманітних речей — кам'яного й глиняного посуду, наконечників стріл, бус, бронзових виробів тощо. Лише втручання співробітників обласного краєзнавчого музею поклато край цьому варварському вчинку.

Дуже прикро, що серед господарників (а тепер це люди, як правило, з вищою освітою) ще панує дивна байдужість до пам'яток історії й археології. Вони не хочуть розуміти того, що кожна стоянка, поселення, городище, кожне давнє поховання й курган — це непрочитана сторінка нашої власної історії.

Без перебільшення можна сказати, що коли й далі такими темпами руйнуватимуться пам'ятки, коли й далі буде так стояти справа з їх охороною, то через чверть віку від наявних курганів, поселень, городищ не залишиться й сліду.

Де ж вихід?

Радянський уряд справі обліку, охорони й наукового вивчення історичних цінностей приділяє велику увагу. Як відомо, уже в перші місяці Радянської влади в квітні 1918 р. за підписом В. І. Леніна був виданий декрет «Про

пам'ятки Республіки», за яким останні оголошувались все-народним недоторканим добром.

За постановою Ради Міністрів УРСР 1948 року (№ 3076), всі роботи для дослідження археологічних об'єктів, що потрапляють в район новобудов, здійснюються повністю за рахунок організацій-забудовників.

В 1956 році постановою уряду України 142-і пам'ятки археології — античні й киеворуські міста, городища й кургани — взяті на державний облік і охорону.

Але всіх цих заходів, на жаль, ще замало.

У республіці поки що немає єдиного плану заходів для охорони археологічних пам'яток. Діяльність Міністерства культури, Академії наук і Товариства охорони пам'яток історії і культури УРСР не координується. Не вистачає у нас і кваліфікованих кадрів археологів, а громадськість — вчителі шкіл, викладачі вузів, студенти — працюють у цій ділянці ще не завжди активно.

Наприкінці 1969 р. в Севастополі для розгляду питань охорони археологічних пам'яток зібралася перша республіканська нарада голів секцій археології обласних організацій Товариства за участю працівників Міністерства культури й науковців Інституту археології АН УРСР. Нарада розробила ряд конкретних пропозицій, реалізація яких має поліпшити облік та охорону археологічних пам'яток республіки.

Конче необхідно створити в кожній області постійно діючі археологічні експедиції з відповідним фондом асигнувань, штатом наукових працівників і допоміжного персоналу. Тільки такі експедиції зможуть здійснити повний облік археологічних пам'яток області і підготувати матеріали для затвердження списків пам'яток на виконкомах сільських, районних та обласних Рад депутатів трудящих. Це буде основою для постанови уряду про взяття археологічних пам'яток на державний облік і охорону.

На експедиції буде покладено завдання встановлювати знаки на пам'ятках археології, виділяти охоронні зони і передавати всі археологічні об'єкти на охорону тим відомствам і організаціям, на території яких вони розташовані. Крім того, експедиції систематично наглядатимуть за пам'ятками, яким загрожує руйнування внаслідок здійснення земляних робіт будівельними організаціями, колгоспами й радгоспами. А в разі потреби така експедиція зможе досліджувати об'єкти археології коштом організацій, що провадять земляні роботи. Одним із важливих завдань власних археологічних експедицій буде ведення роз'яснювальної роботи серед населення та поширення знань про археологічні цінності краю, складання довідників про пам'ятки області.

Наше суспільство суворо засуджує браконьєрів, що нищать природу. Але на захист історичних цінностей ми, на жаль, поки що стали далеко не одностайно. А йдеться про те, щоб кожен свідомий громадянин нашої країни глибоко цінував пам'ятки старовини і повсякчас дбав про їх охорону.

Справа обліку, охорони й вивчення археологічних пам'яток України великою мірою залежить від широких кіл громадськості. Лише спільними зусиллями працівників культурного фронту, будівельників, трудівників сільського господарства буде врятована переважна більшість археологічних пам'яток, вивчення яких дасть нові відомості про далеке минуле нашої Батьківщини.

ЗМІСТ

Перші кургани на Україні	7
Давньоямні племена та їхні сусіди кемі-обинці	14
Поховання в катакомбах	24
Зрубники й кіммерійці	30
Царські могили скіфів	37
Сармати, печеніги, торки	49
Кургани — неоціненні скарби науки	61

Телегин Дмитрий Яковлевич

О ЧЕМ РАССКАЗЫВАЮТ КУРГАНЫ

(На украинском языке)

Друкується за рішенням редакційної колегії
науково-популярної літератури АН УРСР

Редактор В. П. Плачинда
Художній редактор В. П. Кузь
Оформлення художника В. М. Римаря
Технічний редактор І. Ю. Немченко
Коректор І. А. Каплан.

Здано до набору 12.II. 1971. Підписано
до друку 11.VI 1971. БФ 05513. Вид.
№ 307. Тираж 13 500. Формат 70 × 108^{1/32}.
Папір № 2. Друк. фіз. аркушів 2,125 +
+2 вкл. Умовн. друк. аркушів 3,15.
Обліково-видавн. аркушів 3,62. Зам.
№ 114. Ціна 17 коп. Видавництво «Нау-
кова думка», Київ-4, Респіна, 3.

Київська книжкова друкарня, Комітету
по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ,
Респіна, 4.